

„S NEM AKAD EMBER, KI MEG TUDNÁ MONDANI,
MILYEN VOLT VÉGÓRÁJA?” –
KORAI ELMÉLETEK PETŐFI SÁNDOR ELTŰNÉSÉRŐL

REZÜMÉ

Petőfi utolsó napjáról végeláthatatlan terjedelmű irodalom született az elmúlt százhetven évben. Jelen dolgozat nem újabb elmélet felállítását kísérli meg, inkább a fehéregyházi csata után kialakult párhuzamos teóriák kontextusára, háttérére fordítja figyelmét. A vizsgált szövegkorpusz tematikai szempontból három csoportba sorolható: a) olykor egymásnak is ellentmondó narratívák Petőfi haláláról; b) alaptalan állítások Petőfi életben maradásáról; c) a két narratíva között töprengő, bizonytalan találgatások. Petőfi halála még nem volt általánosan elfogadott tény Szendrey Júlia második házasságának megkötésekor, emiatt az egybekelés sokak szemében erkölcsi véteknek: megcsalásnak, árulásnak minősült. A Júlia-ellenesség érvrendszere később új elemmel bővült, amikor Szendrey Júlia hiúsága is bekerült a költő halálának elbeszélés-készletébe. A Júlia második házasságát követő társadalmi reakció, valamint a későbbi Júlia-recepció is a bűnbakképzés folyamatára emlékeztet, mely során egyre egyértelműbb és közvetlenebb formában jelentek meg az ő felelősségét firtató vádak. Ugyanakkor nemzetközi szintén nem igazán érzékelhető az egzaltált hazai párbeszédben megfigyelhető információzavar.

KULCSSZAVAK: Petőfi Sándor eltűnése, Szendrey Júlia, 1848–49-es forradalom és szabadságharc, Petőfi-kultusz, emlékezetkutatás

ABSTARCT

„And is there no one who could say how his last hour was?” – Early Theories about Sándor Petőfi’s Disappearance

An enormous amount of literature has been written about Petőfi’s last day in the last one hundred and seventy years. My paper does not attempt to bring forth another new theory, instead, it focuses on the context and background of the parallel theories that emerged after the battle of Fehéregyháza. The corpus examined can be divided into three main groups on a thematic base: a) contradictory narratives about Petőfi’s death; b) irrational and fantastic statements about Petőfi’s survival; c) contemplative and uncertain guesses between the two narratives. Petőfi’s death was not a consensual fact yet at the

time of Júlia Szendrey's second marriage, therefore, the marriage was considered a moral sin, fraud, treachery in the eyes of many. Later a new element was added to the anti-Júlia arguments when the personal vanity of Júlia Szendrey was also included in the narrative of the course of events leading to the poet's death. The social reaction following Júlia's new marriage, as well as the later Júlia-reception, are also reminiscent of the scapegoating process. Questions about the wife's possible responsibility appeared in increasingly clear and direct forms. On the international stage, however, we do not see the over-heated Hungarian approach and the resulting information chaos.

KEYWORDS: Sándor Petőfi, Júlia Szendrey, disappearance, theories and legends

1. Bevezetés

Petőfi utolsó napjáról végeláthatatlan terjedelmű irodalom született az elmúlt százhetven évben, ám valahányszor valaki tisztázni próbálta az eltűnés körülményeit, csak újabb megválaszolatlan kérdéseket vetett fel. A költőről szóló halálhírek már a csata napján terjedni kezdtek, viszont a közvélemény (és a későbbi kultikus emlékezet) nem nyugodhatott meg a bizonytalan, egymásnak ellentmondó információ-töredékekben, különösen a sír és a holttest hiánya miatt.¹

Az 1850-es évek bizonytalanságáról különböző sajtóanyagok, hivatalos ügyiratok, művészi alkotások és ego-dokumentumok árulkodnak. Elsőként Pákh Albert foglalkozott nyilvánosan Petőfi keresésével 1860/61-ben. A Vasárnapi Ujságban gyűjtötte össze és közölte a Petőfi eltűnéséhez köthető híreket, visszaemlékezéseket, véleményeket. 1860. október 14-én, a levelek közlésének megkezdésekor kissé patetikus és meglehetősen optimista hangnemben nyilatkozott: „Addig nem fogunk nyugodni, míg az igazság itt is kiderül. [...] Tudni akarjuk, tudnunk kötelesség: Petőfi Sándor hol és mikor halt meg!”² Pákh összesen negyven – változó megbízhatóságú – levelet tett közzé. Végül 1861. március 17-én – egy apró betűs szerkesztői megjegyzésben, különös és további kutatásokat igénylő kö-

¹ MARGÓCSY István, „...hány helyen nincs Petőfi” – Amit a Petőfi-legendák háttéréről tudni lehet, 2000 3(2016), 55–56.

² PÁKH Albert, *Adatok Petőfi halálához*, Vasárnapi Ujság 1860. október 14., 506.

rülmények között³ – berekesztette a széleskörű érdeklődést kiváltó vitát: „a közzétett 40 levél tartalma napnál világosabbá teszi Petőfi elhunytát”.⁴

Ehhez a negyven levélhez kapcsolódtak a későbbi évek forrásai, melyek a kibontakozó tudományos párbeszéd, a Petőfi-kultusz és a különböző szélhámósok által gerjesztett botrányok hozadékaként keletkeztek. A Petőfiről szóló diskurzusban jelentős szerepe volt a városi-mezővárosi-falusi orális kultúrának is: a költő haláláról és megmeneküléséről rengeteg – sokszor minden realitást mellőző – változat született. Például egy folklórtörténet szerint egy hegyi szellem a Kárpátok között elvarázsolta Petőfit, aki azóta szellemszárnyakon kísért az erdélyi hegyekben. (E szóbeli források keletkezési ideje sajnos a legtöbb esetben meglehetősen bizonytalan, így jelen dolgozatban ezen anyagok kevésbé hasznosíthatók.)⁵

A különböző típusú források feldolgozásában alapvető jelentőségű előzmény Ferenczi Zoltán nagyívű, 1910-es tanulmánya,⁶ amely a századfordulóig ismertette a költő eltűnését tárgyaló irodalmat. Dienes András *Petőfi a szabadságharcban* című, 1958-as monográfiáját a Petőfi-kutatás bibliájaként szokás emlegetni.⁷ Kutatásai alapjaiban értelmezték át a szövegtörzset – Petőfi utolsó napjának talán máig legmeggyőzőbb⁸ rekonstru-

³ Dienes András gyanítja, hogy a hatalom számára rendkívül érzékeny témájú vita hirtelen lezárásának oka a sajtórendőrség beavatkozása lehetett. A gyanút erősíti, hogy ekkoriban foglalták le Zilahy Károly készülő életrajzának dokumentumait is. DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, 303.

⁴ Vasárnapi Ujság 1861 március 17., 127.

⁵ *Petőfi a Kárpátok szelleme = Petőfi a ponyván és a népirodalomban. – Petőfi regék*, írta BARÓTI Lajos, összegyűjtötte PÉTERFY Tamás, Budapest, Athenaeum, 1909, 81–88. (Petőfi-Könyvtár XXII.); DIENES András, *A legendák Petőfije. Táj és emlékezés*, Budapest, Magvető, 1957.

⁶ FERENCZI Zoltán, *Petőfi eltűnésének irodalma*, Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadói Vállalat, 1910 (Petőfi-Könyvtár XXIV). Megjegyzendő, hogy a tanulmány első felét már 1894 januárjától folytatásokban közölték az 1888-ban induló, Ferenczi által szerkesztett Petőfi-Múzeumban. A negyedévente megjelenő lap – öndefiníciója szerint – szigorúan tudományos folyóirat volt, mely a költőre vonatkozó adatokat kívánta összegyűjteni és feldolgozni egy reménybeli kritikai kiadás és egy tudományos igényű Petőfi-életrajz céljából.

⁷ DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

⁸ Dienes eredményeit elsőként Mezősi Károly kritizálta, megkérdőjelezve a hitelesként kezelt tanúvallomások megbízhatóságát. MEZŐSI Károly, *Petőfi Sándor utolsó napja és halála*, Hadtörténelmi Közlemények 4(1957), 187–222;

álása mellett. Szűcs Gábor szintén felkavarta a téma körüli állóvizet 2011-ben,⁹ amikor új perspektívából tekintette át a forrásanyagot egy plági-umgyanus,¹⁰ valószínűleg Papp Kálmán amatőr Petőfi-kutató jegyzetén alapuló dolgozatában.¹¹

Jelenlegi tudásunk szerint Petőfi Sándor a fehéregyházi (a köztudatban segesvári) csatában esett el 1849. július 31-én, a Fehéregyháza és Héjasfalva közötti országút mellett. A költőt nem találták a sebesültek vagy foglyok között, és hitelt érdemlően senki sem látta a csata után.¹² Ennek ellenére időről időre megjelennek tudományos teóriák¹³ és koholmányok egyaránt, amelyek cáfolni próbálják a költő fehéregyházi elesését. Dienes András 81 különböző változatot gyűjtött össze Petőfi haláláról.¹⁴

A legfrissebb szintézist Hermann Róbert készítette, aki egyértelmű állásfoglalás helyett bemutatta az eddigi kutatás fontosabb pontjait és azok anomáliáit.¹⁵ Szerinte a rendelkezésre álló forrásanyag egyelőre nem alkalmas a megnyugtató rekonstrukcióra.

Uő., *Viszontválasz Dienes Andrásnak „A bronzszobor vagy a költő?”*, *Hadtörténelmi Közlemények* 5(1958), 158–200.

⁹ SZŰCS Gábor, *Petőfi halála – Fehéregyháza, 1849. július 31.*, Budapest, Corvina, 2011.

¹⁰ KOVÁCS László, *Petőfi Sándor Fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról*, *Hadtörténelmi Közlemények* 124(2011), 1118–1128; KOVÁCS László, *Kié az érdem? (Papp Kálmán vagy Szűcs Gábor?)*, *Magyar Napló* 24(2012), 33–36.

¹¹ Lendületet adott a kutatásnak két dilettáns Petőfi-kereső, Morvai Ferenc és Kiszely István botrányt kavaró „expedíciója” is. 1989-ben egy szibériai faluban, Barguzinban vélték megtalálni Petőfi hamvait, azonban a különböző antropológiai és csontkémiai módszerek hamar bizonyították, hogy valójában egy ismeretlen nő maradványait találták meg. Vö. pl. a Rubicon már idézett, *Petőfi élete és halála* című tematikus számával.

¹² KERÉNYI Ferenc, *Petőfi halála = Petőfi Sándor élete és költészete (Kritikai életrajz)*, Budapest, Osiris Kiadó, 2008 (a továbbiakban: KERÉNYI Ferenc, 2008), 454–468.

¹³ PL. HAMVAS Levente Péter, *Petőfi sírja Szebenben? Perújrafelvételi javaslat egy régi ügy kapcsán = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, rec.it, 2010, 445.

¹⁴ KERÉNYI Ferenc, *A körözölevéltől a szoboravatásig: A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849–1862 = Kegyelet és irodalom: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7), 130–143. Uő., *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867) = Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁTS József, Budapest, Kijarat, 2003, 153–159.

¹⁵ HERMANN Róbert, *A fehéregyházi (segesvári) ütközet és Petőfi halála – a kutatás kérdőjelei*, *Hadtörténelmi Közlemények* 125(2012), 437–462; Uő., *Segesvár. Petőfi*

[M]aradnak a tetszetősénnél tetszetősebb elméletek, a tucatnyi szereplő által majdnem megmentett, illetve eltérő helyszíneken és eltérő módon hősi halált halt költőről, aki, mint tudjuk, három helyen született, s legalább hat helyen halt meg.¹⁶

Jelen dolgozat nem újabb elmélet felállítását kísérli meg, inkább a fehéregyházi csata utáni első esztendőre (1849–1850) koncentrálni, és az akkor kialakult (de máig ható) párhuzamos teóriák kontextusára, hátterére fordítja figyelmét.

2. Az első év: mendemondák, kételyek, remények

A fehéregyházi csata utáni hónapokat a megbízható információk hiánya jellemezte. Az akkori diskurzust a szabadságharc utáni megtorlások és megfélemlítések kontextusában érdemes értelmezni. Nehezítették a tisztánlátást a jelentős szerzői- és szerkesztői öncenzúrákat eredményező, kiszámíthatatlan sajtóviszonyok, így a korai teóriák csak 1860-ban, Pákh Albert felhívásakor nyertek nagyobb (sajtó)nyilvánosságot, s váltak kritikai összehasonlítási tárgyává. Emellett Petőfi másodrangú forradalmi vezetőként igencsak „előkelő” helyen szerepelt a körözési listákon, 1849 januárjában román, lengyel és német nyelvű körözőlevelet adtak ki róla, felségsértés és fegyveres felkelésben való tettelegesség vádjával.¹⁷ Sokáig – lényegében az 1850-es évek végéig – joggal volt feltételezhető, hogy a forradalmár akár életben is maradhatott, csak bujdosik valahol a hatóságok elől –, ellenben bőven akadtak érvek ennek az ellenkezőjére is. A tájékozódást tovább bonyolította, hogy a legtöbben még az erdélyi sereg-

eleste, Rubicon 7(2015), 20–29; Uő., *Vittek vagy nem vittek? Az 1849. évi erdélyi hadjárat hadifoglyainak*, Uo., 31–37; különböző előadásokat is tartott a témáról: Uő., *A költő halála és a túlélés költői – Petőfi Segesvártól Barguzinig*, Kiskőrösi Petőfi Szülőház és Emlékmúzeum, 2015, elérhető:

<https://www.youtube.com/watch?v=LrnHlaDYLIK&t=14s>;

Uő., *„Hol sírjaink domborulnak...” Megismerhető adatok Petőfi Sándor eltűnéséről*, A Petőfi Irodalmi Múzeum, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum műhely-konferenciája, 2015, elérhető:

<https://www.youtube.com/watch?v=kjKJ53YXC7U&t=256s>

¹⁶ HERMANN Róbert, *A fehéregyházi (segesvári)...*, i.m., 461.

¹⁷ LUKÁCSY Sándor, KISS József, *Petőfi-adattár I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987 (a továbbiakban: *PAt I.*), 309–310.

ben sem ismerték közelebről a költőt, tehát sokan úgy beszéltek róla, hogy nem találkoztak vele személyesen, csak a nevét hallották. Emiatt zavart okozott például, hogy Petőfi Sándor mellett egy bizonyos Petőfy Ignác is részt vett a fehéregyházi ütközetben.¹⁸ Mindamellet nem elképzelhetetlen, hogy talán más helyi költővel is összekeverhették a forradalmárt.

Nem meglepő, hogy tárgyilagosságra és tényyszerűsége való törekvés helyett lázas feltételezések, híresztelések, szóbeszéddek határozták meg a költő eltűnéséről folyó kezdeti diskurzust. Az akkori források jellemzően privát és félnyilvános eredetűek, melyeknek jelentős része a Vasárnapi Ujság Pákh-féle rovatában került a nyilvánosság elé 1860-ban. Kivételt képeznek a sajtóban megjelenő költemények és cikkek, melyek viszont éppen az előbbi, nem nyilvános forráscsoport hatására keletkeztek. A korpusz tematikai szempontból három csoportba sorolható: a) olykor egymásnak is ellentmondó narratívák Petőfi haláláról; b) alaptalan állítások Petőfi életben maradásáról c) a két narratíva között töprengő, bizonytalan találgatások. A továbbiakban a három elbeszéléscsoport részletes ismertetése következik.

a) *„Nekem tiszta hitem az, hogy Petőfi a segesvári csata alkalmával elhalt”*

Kőrösi Csoma József 1860-as visszaemlékezése szerint Petőfi halálhíre már a csata napján terjedni kezdett.

Nekem tiszta hitem az, hogy Petőfi a segesvári csata alkalmával elhalt. Ezalatt Kolozsvártt voltam, s a végzetes csatából egy pajtásom idejött; ez beszélt nekem, hogy miképen történt az, hogy menekült meg Bem tábornok, melyik huszár pajtásunk adta át a lovát neki, és hogy *Petőfi is elesett*.¹⁹

A halál mellett érvelő források közül az August von Heydte, császári összekötőtiszt és Lengyel József, erdélyi felcser által elbeszélte narratíva, s a körük csoportosuló további történetek bizonyultak a leginkább meg-alapozottnak. A későbbi Petőfi-kutatás voltaképpen ezt a verziót fogadta el Petőfi halálának hiteles elbeszéléseként. Lengyel 1860 augusztusában írt levelének megállapításai – mint az Szendrey Júlia esetében is látható

¹⁸ Részletesebben lásd: SZŰCS Gábor, *i.m.*, 40. Megjegyzendő, Kovács szerint Szűcs Petőfy Ignác főhadnagy fehéregyházi történetét Papp Kálmán írásai alapján írta meg. KOVÁCS László, *Petőfi Sándor Fehéregyházi... i.m.*, 1121.

¹⁹ XII. Kőrösi Csoma József levele (Czáfolat Szöllösi Balázs VII. számú levelére), Vasárnapi Ujság 1860. december 2., 600.

lesz – már a csata utáni hetekben privát információként terjedtek. A felcser úgy tartotta, hogy ő látta utoljára életben a költőt – a sírhelyét is egészen pontosan meg tudta határozni. Levelében részletesen értekezett a halál körülményeiről, báró Heydte elbeszélésére hivatkozva. Heydtének kulcsfontosságú szerepe volt; ő ellenőrizte az ütközet utáni csatateret –, az emlékei szerint ekkor látott egy Petőfire hasonlító személyt a halottak között. A Lengyellel való beszélgetésén kívül több alkalommal is megemlékezett a csata után történekről: 1849 telén, amikor a férjét kutató Szendrey Júlia kereste fel; majd 1854-ben, amikor az osztrák titkosrendőrség kutatott az eltűnt költő után;²⁰ később 1863-ban álnéven könyvet publikált az 1848–49-es szabadságharcról.²¹ E munkában változtatott korábbi álláspontján, és arról írt, hogy Petőfi egy környékbeli mocsárban tűnhetett el, amikor Bemet követve az oroszok elől menekült. Egy évvel később a forrását is megjelölte egy Matskasi (Macskásy Lajos) nevű, udvarhelyszéki főkirálybíró elbeszélésére hivatkozva, s leszögezte, hogy a magyar költő halálának minden más változata csak „költészet”.²² 1877. augusztus 15-én mégis visszatért a korábbi, Lengyel által is ismertetett véleményéhez, amikor hosszabb írást közölt a *Neue Temeswarer Zeitung*-ban, melyet akkor magyar nyelven a *Közvélemény* ismertetett rövidített, kivonatos formában.²³ Hangsúlyozandó tehát, hogy Heydte visszaemlékezései sem teljesen problémátlanok; az osztrák tiszt a halál körülményeit következtetlenül idézte fel, sőt, időről-időre eltérő személyleírást

²⁰ Közli pl.: HAMVAS Levente Péter, *i.m.*, 441–442.

²¹ „Bem entging dem Tode oder der Gefangenschaft dadurch, dass er während der Verfolgung mit seinem Adjutanten, dem ungarischen Dichter Petöfy, der in lyrischen Gedichten die Heldenthaten Bem’s verherrlichen sollte, aus dem Wagen sprang und in dem an der Strasse nach Szitas-Keresztur befindlichen Sumpfe sich verbarg. Es war bereits dunkel geworden. Petöfy, der dem Beispiele Bem’s folgte, drang etwas weiter in den Sumpf und kam nie wieder zum Vorschein.” [August von HEYDTE], *Der Sommerfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Von einem österreichischen Veteranen, Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. II.*, Lipcse, 1863, 88.

²² A hivatkozás és többi hír cáfolata csak az 1863-as könyv egy évvel későbbi, teljes kiadásába került bele. [August von HEYDTE], *Der Sommerfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Von einem Veteranen, Verfasser der „Skizzen und kritische Bemerkungen der Ereignisse in Siebenbürgen“ etc. Vollständige Ausgabe*, Prága, 1864, 111.

²³ A cikk teljes terjedelmű, magyar nyelvű fordítását Dienes András végezte el. DIENES András, *i.m.*, 316–320.

adott a költőről.²⁴ Összegezve, Lengyel (és általában Heydte is) úgy tartotta, hogy a költő a Fehéregyháza feletti országút mellett hunyt el:

Egy alkalommal a báróval [Heydtével] találkoztam a beszédek a csatára vezettem, s tudakoltam tőle Petőfiről. Tőle hallottam, miszerint igen jól emlékezett, hogy egy hegyes álszakálu szőke egyént látott az országút mellett egy mellén kapott dsidaszurás miatt elesve, [...] A helyet, hol ez lehetett, megmagyarázva bizonyos valék, hogy Petőfi volt, mert az alig volt 100 lépéssel idebb, hol utolszor láttam. – Sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ásott közös sirban van, hová 134 más pajtásával közös sírba temettetett. A sírhalomra arra járó székely utasok soha sem feledik, egy-egy kődarabot vetni, s ha azt évente rendszeren ki nem egyengetnék, eddig óriási halommá lett volna.²⁵

Kőváry László 48-as honvéd, később erdélyi történész egy 1888-as nyílt levelében arra emlékezett vissza, hogy a helyi lakosság a felcser által leírt helyre vezette őt, mikor a zsigóói kapitulációt (1849. augusztus 25.) követően kísérletet tett Petőfi felkutatására a csata helyszínén. Tehát Lengyel és Heydte állítása – a visszaemlékezés szerint – már ismert volt a környéken is. A történész alaposabb kutatását végül az osztrák hatóságok megjelenése szabotálta.

A fegyvert aug. 25-én Zsigónál letettük. A Héjasfalva és Segesvár közötti országúton székelyekkel és héjasfalvi lakosokkal találkoztam, s azok engem az útkanyarulatán, mely a völgyből Héjasfalvának tartva, egy kaptatónak megy, jobb felé egy holdnyi kaszálón törökbúzásba vezettek. Itt esett el valaki, ki mellett több iromány hevert – szóltak. Azonban az országúton császári katonai őrzőket fegyverei villantak fel s szétoszlottunk. E forrás alapján határozta meg Petőfi elesésének helyét.²⁶

Apró – a dolgozat tekintetében lényegtelen – eltéréssel Dané Károly ügyvéd is Lengyel József narratíváját beszélte el 1860-ban. Az utólagos visszaemlékezés megerősíti Lengyel állításait, mely szerint Fehéregyháza körül olyannyira ismert volt a Heydte–Lengyel-féle teória, hogy Petőfi feltételezett „sírhelye” spontán módon egyfajta kegyeleti helyé alakult át:

²⁴ MEZŐSI Károly, *i.m.*; KERÉNYI Ferenc, 2008, 463–465; HERMANN Róbert, *A fehéregyházi (segesvári) ütközet...*, *i.m.*, 440–445.

²⁵ III. Lengyel József levele, Vasárnapi Ujság 1860. október 14., 507.

²⁶ KŐVÁRY László, *Nyílt levél*, Petőfi Múzeum 1(1888), 53–60.

Ezen végzetes ütközetben én is, mint tüzér, résztvettem [...] Itt több szemtanutól hallottam, hogy Petőfi közvetlenül a katastrofát megelőző percekben azon helyen járkált gondolataiba mélyedve, hol őt sz. keresztúri orvos Lengyel ur látta; [...] Tehát, fájdalom! több mint valószínű, hogy a felejthetlen költő itt találta kora sirját. A helyet könnyű megtalálni: egy nagy sir domborul az ut mellett, mely mindig nő az utazók kegyeletes figyelme miatt, mintha éreznék, hogy az nem elég nagy, a nagyszerű vesztes méltó jelölésére.²⁷

Barabás Károly is a halál mellett foglalt állást a Vasárnapi Ujságban. Azonban ő egy regényesebb változatot hallott 1849-ben a csatában résztvevő Albisi Bartos Zsigmondtól, aki állítólag saját szemével látta, hogy Petőfit egy lelkesítő beszéd közben orosz golyózár érte.

Ezelőtt mintegy 11 évvel a pápai birtokban Bolognában, több sorstársammal a Lacrima Cristihöz közel esvén, [...] kérdezősködtünk egymástól, vajjon Petőfit melyik ezredbe sorozták be? minek folytán Albisi Bartos Zsigmond barátom úgy nyilatkozott, miszerint a halál sorozta be egy jobb hazába. – Erdélyben a segesvári csatában, melyben egy orosz tábornok is elesett, jelenvolt s látta, hogy Petőfi, midőn az illetőket kintartásra lelkesítette, a golyózár között, egy orosz golyó által halálosan megsebesítve, a csataterén maradt.²⁸

Másként értesült Gobóczy Károly kertész-gazdászati szakember 1849. augusztus 2-án. A Pákh-féle vitarovatban közölt visszaemlékezés szerint a költő megmenekült a csatából, azonban később szász katonák meggyilkolták a – Fehéregyházától gyalogláb irreális távolságban fekvő – Nagyselyk melletti úton, majd magyar huszárok megtalálták és eltemették, a körműkkel és a kardjukkal ásva neki sírhelyet.

Nagy-Selyk községen tul haladtunk – mint emlékszem – midőn huszárjaink egyike egy az ut melletti csekély kis uj földhányásra mutat azon nyilatkozattal, hogy: „*Petőfi ott fekszik!*” [...] – tudakolám, mi történt Petőfivel? / Férfias-komolyan s a meggyőződés hangján monda erre a huszár: „Tegnapelőtt (tehát a segesvári veszített csatánál későbbben) néhányan a huszárok közül erre jöttünk, hogy a csatából eltévedt magyarokat gyilkolható szászokat fenyítsük, s Petőfit is a szászok által legyilkolva találtuk itt. Karddal, körömmel ástunk

²⁷ IX. *Dané Károly levele*, Vasárnapi Ujság 1860. november 25., 588.

²⁸ II. *Barabás Károly levele*, Vasárnapi Ujság 1860. október 14., 507.

neki egy kis gödröt, s úgy huzztuk reá azt a földet ott.” – És ez esetet egy másik huszár is bizonyította.²⁹

Az első sajtóhírek is komoly információzavarban születtek. A Krizbay Miklós-féle Szabadság egyszerre tudósított a költő haláláról, és adta közre a hír cáfolatát 1849. augusztus 7-én.

Árokalja, aug. 5. A nagy hirű altábornagy ur múlt keddi csatájáról eddig alkalmasint van a Szabadságnak kimerítőbb tudósítása, mint minővel én szolgálhatok. [...] Hős vezérünk maga is szinte áldozata lőn túlmerész vállalatának, míg koszorús népköltőnk, a tűzlelkű P. S. hir szerint elveszett.³⁰

A cáfolat:

Nagyszerűbb nemzeti csapás lenne tisztelt barátunk elvesztése, semhogy a valóság esetében eddig hivatalos tudósítást nem kaptunk felőle. Minthogy pedig ily tudósításunk máig nincs, alaptalan mendemondának hisszük és valljuk azon hirt.³¹

(Kerényi Ferenc adottnak vette, hogy a közlemény Petőfi haláláról tudósított. Talán érdemes azzal is számolni, hogy az *elveszett* szó esetleg Petőfi eltűnésére is utalhat. A szerkesztői megjegyzés – természetesen – Kerényi értelmezését erősíti.) Augusztus 31-én a Komáromi Lapok különös féligazságról adott hírt egy magánlevél jellegű tudósításban, összemosva Vasváry Pál valószínűleg Temesváron történt – de megbízhatóan szintén nem adatolt! – halálát a másik márciusi ifjú hasonló kontextusú eltűnésével: „Petőfi, Vasváry nincs többé. A Temesvár alatti ütközetben estek el.”³²

A pályatársak a nyilvánosságban is elbúcsúztatták a költőt; elsőként 1849. szeptember 14-én³³ Bulcsú Károly emlékezett meg *Petőfi sírján* című

²⁹ VI. Gobóczy Károly levele, Vasárnapi Ujság 1860. november 18., 572., Uő., *Jókai Mór összes művei. Levelezés I.*, összegyűjtötte és s. a. r. KULCSÁR Adorján, Budapest, Argumentum Kiadó, 1971, 174–176.

³⁰ Szabadság 1849. augusztus 7. vagy ENDRÓDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*, Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1972, 536–537.

³¹ Uo.

³² *PAt I.*, 337–340.

³³ Ferenczi Zoltán tanulmánya óta tévesen elterjedt egy szeptember 11-i dátum is a gyászvers megjelenését illetően. BULCSÚ Károly, *Petőfi sírján*, Komáromi Lapok 1849. szeptember. 14.

költeményével, másnap Hencz József búcsúzott *Petőfihez*³⁴ című gyászversével.

b) „*Hol van, bizonyosan nem tudom. De kétségtelen, hogy él...*”

Voltak jóval derűlátóbb vélekedések is az időkben. A honvédek között például nem csak a nagyselyki történet forgott közszájon. Rendkívül (máig) népszerű elméletek születtek Petőfi oroszországi fogságáról is. A Vasárnapi Ujságban felszólaló Szathmáry Károly elsőként honvédektől, majd a szebeni foglyoktól hallott két történetet 1849 augusztusában, melyek már a költő eltűnésének folklorizálódását jelzik. Az egyik narratívában Petőfi túlélte a csatát, majd orosz tisztek fogták el, és Szibériába szállították. (Innen eredeztethető a Petőfi-diskurzusban vissza-visszatérő Szibéria-legenda.) A másik vélemény szerint a költő csakugyan túlélte a csatát, azonban nem Szibériába, hanem egyenesen I. Miklós cár elé vezették, aki „miután megtudta, hogy kivel van dolga, a nagy költőt gazdagon megjutalmazva, szabadon bocsátá.”³⁵ (Vö. Csengey Dénes *A fogoly lengyel* című 1861-es költeményében megverselt, a korban közismert Tadeusz Kosciuszko-legendával.)

Mint említettem, elképzelhető volt az is, hogy Petőfi – más politikai üldözöttekhez hasonlóan – Magyarországon bujdosik valahol. Egy titokzatosan fogalmazó K.S.K. nevű levélíró arról értesítette a Vasárnapi Ujságot, hogy 1849 augusztusában Aradon találkozott a költővel, és tudomása szerint később Bihar és Veszprém megyében is bujkált.

Én Petőfi Sándorral, 1849-ik év augusztus hó 10-én [...] tehát a segesvári csata s a világosi fegyverletétel előtt – Aradon *Rech* timármester házában, találkoztam. [...] Én elváltam tőle, s hogy azután Petőfi Sándor hova s merre távozott, nem tudom; de ezen kétségbe nem vonható körülményt Meszlényiné igazolhatja. / Biharmegye Miske községében földbirtokos Baranyi, felvilágosítást adhat arról, hogy: 1850-ik év telén Petőfi Sándor költőnk, minő viszonyok és körülmények között vette igénybe vendégszeretétét? / Veszprém megyéhez tartozó Marczaltó uradalom tulajdonosnéja, báró Isztricz, született Amadé grófnő tudhatja, hogy Petőfi Sándor 1850-ik évben – midőn nála Jozipovich

³⁴ HENCZ József, *Petőfihez*, Komáromi Lapok 1849. szeptember 15.

³⁵ XIII. P Szathmáry Károly levele, Vasárnapi Ujság 1860 december 30., 649–650.

Antal, túrmezei grófnő³⁶ [sic!] tartózkodott – mily időben és kiknek társaságában volt?³⁷

Lauka Gusztávhoz már a csata után eljutott a költő halálhíre, aki akkor még nem tulajdonított neki jelentőséget. Később, 1849 őszén, Erdélyben és az ország keleti megyéiben kezdte keresni a költőt az özvegy Szendrey Júlia kérésére. Ekkor több olyan személlyel is beszélt, aki azt állította, hogy találkozott Petőfivel. Lauka már felveti a Petőfi nevéből hasznát húzó szélhámosok szerepét is, akik csakugyan sokáig (a Pákh-féle sajtóvitáig) komoly zavart okoztak a diskurzusban.³⁸ Jól jellemzi az időszakot, hogy egy Szatmár megyei kocsmá egy „Ma éjjel itt hált Petőfi Sándor” felirattal próbálta növelni a forgalmát.

Petőfi haláláról a segesvári csata után rögtön hallottam, a hírek azonban hitelt csak akkor adhaték, midőn a legszomorubbát [...] gyászoló neje zokogva elbeszélte. Én is azok közé tartozom, kik Petőfit neje kérelmére három héten keresztül keresték. Bekalandoztam Erdély egy részét, Kővár vidékét, Szathmár-, Bereg- s Ugocsamegye azon helyeit, hol legtöbb menekült megfordult s tartózkodott. Beszéltem emberekkel, kik állíták, hogy vele találkoztak; szememmel olvastam a szathmári hegy alatti „Becski-ház” című korcsmában ilyen feliratot az ajtón: / „Ma éjjel itt hált Petőfi Sándor;” de kereséseim közben meggyőződhetem, hogy a személyugyanazonítást, sok semmirevalók haszonlesésből tették, [...] sok jó lelkűek kegyeletből, vagy erkölcsi számításból azért: hogy a tisztelt s szeretett költőt többen keresve, feltalálhassák.³⁹

Lauka mellett a már idézett Kőrösi Csoma József levele is arra utal, hogy bizonyos fokú tájékozódással, tájékozottsággal hamar leleplezhetőek voltak a mikroközösségekben terjedő történetek.

Igaz ugyan, jól emlékezem, hogy egyszer az a hír terjedt el a vidéken, hogy Petőfi egy szomszéd falusi bizonyos uriembernél megfordult volna. Én, ki forradalom előtt Petőfit ismertem (ezalatt nem találkoztam vele), sorsa igen ér-

³⁶ Jozipovich Antalnéra és Jozipovich Antalra egyaránt utalhat, utóbbi – a történet idejében – még bujdosott, 1851 októberében került haditörvényszék elé, és 1857-ben szabadult az általános császári amnesztia után.

³⁷ XXVI. *Csongrádi névtelen levél*, Vasárnapi Ujság 1860. december 23., 635.

³⁸ E szélhámosok jelentősége jócskán túlnyúlik az eltűnés utáni első esztendőn, ezért velük egy későbbi dolgozatban részletesen kívánok foglalkozni.

³⁹ XXVI. *Lauka Gusztáv levele*, Vasárnapi Ujság 1861. január 20., 32.

dekelt, alaposan tudakozódtam és utána jártam, végtére is csak az jött ki, hogy nem igaz.⁴⁰

E megtevesztő pletykáknak eltérő motivációi lehettek. Bizonyos Hatfaludi Elek például azzal szeretett dicsekedni, hogy a szabadságharc utáni vészterhes időkben sok embernek nyújtott menedéket. Szöllősi Balázsnak becsületszavát adta, hogy magát Petőfi Sándort látta vendégül 1849 késő őszen a szilágysági házában.⁴¹

Mikép 1850-ik év június havában Nagybányán időzvé, meglátogattam ott a még akkoriban életben volt mltgos Hatfaludi Elek urat, kinél épen a sok áldozatról folyván a beszéd, én különösen felemlitettem a Petőfi Sándor elestéből eredt irodalmi veszteséget. Hatfaludi ur az ottani bizalmas kört megnyugtatta, oda nyilatkozott, hogy eziránt nyugodt lehetek, mert Petőfi Sándor a segesvári csatában nem esett el, mert még 1849. évben késő ősszel a Szilágyságban fekvő bölcskei lakában több napig időzött nála, s midőn én a személyben tévedhetésére figyelmeztetém, becsületszavára erősíté, hogy ő Petőfi Sándort azelőtt ismervén személyesen, – személyére [!] nézve nem tévedett.⁴²

A még 1861-ben is optimista Osváth Rafael szerint egy barátja látta a bujdosó Petőfit 1849 decemberében egy diószegi kovácsműhelyben.⁴³

Én nekem is van egy jó barátom, ki állítja, hogy 1849. decemberben mint menekültet felismerte Petőfit Diószegen egy kovácsmesternél, meg is szólította, – de miután nevét tagadta, ő maga is sebesült volt, nem akarta tovább sürgetni. [...] *Én hiszem, hogy Petőfit még látni fogjuk.*⁴⁴

Marosi János elbeszélése (is) arra enged következtetni, hogy a pletykák megosztották a közvélekedést. A maros megyei levélíró különböző álruhás Petőfiről suttogó híreszteléseket hallott, azonban – mint írta – nem

⁴⁰ XII. Kőrösi Csoma József levele (Czáfolat Szöllősi Balázs VII. számú levelére), Vasárnapi Ujság 1860. december 2., 600.

⁴¹ „Engedjük meg mégis az elhunyt jó öreg urnak azt a gyengéjét, hogy az ilyen híreket mint bizonyost szokta mondani másoknak, mert büszke volt arra, ha mennél több menekült fordult meg házában, holott maga is üldözve volt.” Uo.

⁴² VII. Szöllősi Balás levele, Vasárnapi Ujság 1860. november 18., 572.

⁴³ Véleményem szerint a mai Bihar megyei Bihardiószeg lehetett.

⁴⁴ XXXIV. Osváth Rafael, Vasárnapi Ujság 1861. március 3., 105.

adott azoknak hitelt, hiszen akkoriban egyesek megélhetésként használták Petőfi (és Vasvári⁴⁵) személyazonosságát.

Nekem még 1850-ben mondotta két fiatal ember különböző alkalommal, hogy Petőfit azon év telén mint menekvőt látták Marosszéken; az egyik, ha jól emlékszem, honvédeknél őrnagy volt. Ez azt mondotta, hogy Petőfit drótostót gunyában látta, Göcsben a Csanádi háznál beszélt is vele. A más fiatal ember egy mérnöki segéd volt. Ez azt mondotta: hogy ő Petőfit Marosszéken egy pap házánál látta mint menekvőt. Én akkor sem adtam hitelt sem egyiknek, sem másiknak. Láthattak ők oly menekvőt, ki felhasználta a Petőfi nagy nevét, hogy annálkább részvétre gerjeszse maga iránt az embereket.⁴⁶

A másoktól hallott történetek után Kocsár Mihály közjegyző osztotta meg elsőként a saját tapasztalatait a nyilvánossággal. 1861. február 15-én nyílt vallomásban elmesélte, hogy 1850 tavaszán miként tévesztette meg egy magát Petőfinek valló személy, aki egy „pesti úrnő” intézkedése folytán került Bihar megyébe. Kocsár esetében a téves információ kiterjedtségéről is vannak ismereteink. Bizonyosra vehető, hogy a történetét különböző magasabb bihari körökben mesélte, és igaznak is vélte azt majd egy évtizeden keresztül.

A biharvármegyei körökben, hol megfordultam, a fentebbieket elbeszéltem, és midőn Petőfi eltűnt s halála szóba jött, azokhoz ragaszkodva állítottam, miszerint ő 1849. évi október közepétől 1850-ik évi március elejéig a székelyhidi hegyen egy urnó pajtájában tartózkodott, s nálam is megfordult.⁴⁷

Ahogy azt a legutóbbi példa is sejteti, a különböző dezinformációk a fővárost is megtévesztették. A legendák itt is bizalmas, szűk körökből terjedtek további szűk körű társaságokba – valószínűleg éppen emiatt maradhattak fent évekig. 1850-ben Boér Antal, a későbbi neves politikus té-

⁴⁵ Erre példa a Pesti Napló egy 1850 őszi tudósítása: „[é]rtésünkre esett, hogy bizonyos úri ember látogatásokat tesz a fővárosban némely helyeken, s mint Petőfi S. testvére szokta magát ajánlani. Figyelmeztetjük a t. közönséget, hogy a házaló, Petőfinek testvére sohasem volt, s hozzá még csak nem is hasonlít; azért a jótéteményt, melyet gyakran követelve szokott kikérni, tőle mint illyentől tagadják meg, és szolgáltatassák őt az illető rendőrség kezébe... Vidéken pedig – mint halljuk – Vasvári nevében is történik illy visszaélés. Erre is alkalmaztassék előbbi figyelmeztetésünk.” Pesti Napló 1850. november 21.

⁴⁶ XXXI. *Marosi János levele*, Vasárnapi Ujság 1861. február 10., 67.

⁴⁷ XXXV. *Kocsár Mihály levele*, Vasárnapi Ujság 1861. március 3., 105.

vedésből Petőfinek tulajdonított egy költeményt, ennek kapcsán meséltek el neki egy újabb, Petőfi bujdosásáról szóló, regényes pletykát. Boér Sárosi Gyula kéziratban terjedő, *Farsangi dal* című versével találkozott, melyet később Lipcsében csakugyan Petőfi neve alatt publikáltak.⁴⁸

1850-ik évben [...] Pesten valék belebbezve s minden nap várám az ellenem, mint képviselő ellen hozandó ítéletet; – a többi között Kossuth Lajos anyjánál találkoztam egy erdélyi rokonommal, Kovács Lencziné, született Kabos Zsófiával, ki nekem egy népkölteményt, de ujat, előttem ismeretlent adott. [...] Ezen költeményben Petőfi szellemét ismerve fel, csodálkoztam, hogy létezhetik Petőfinek egy előttem ismeretlen műve; s midőn az irodalom nagy veszteségét hoznám föl, a kedélyes kis menyecske, bizalmas körben találva magát, megnyugtató, hogy Petőfi él, Nagybánya környékén egy női egyesület őröködik fölötte; minden argusi kutatás daczára is biztosságban van, ő maga is beszélt vele; s ezen költemény előttem csakis azért ismeretlen, mert az 1850. év farsangján született.⁴⁹

1850. márciusában Csengery Antal optimista levelet írt Pákh Albertnek: „Petőfi maga is él, nem csupán neje. Hol van, bizonyosan nem tudom. De kétségtelen, hogy él...”⁵⁰ Ugyanekkor Vachott Sándor arról hallott, hogy a költő földművesként rejtegeti magát: „P. S. ról azt hallottam, hogy szánt-vet, gubában és széles kalapban.”⁵¹

A fogság és a bujdosó életmód mellett a nyugat-európai vagy törökországi emigráció merült még fel eshetőségként Petőfi túlélése kapcsán. A Pesti Napló 1850 április 25-én tudósított a költő külföldi emigrációjáról: „Petőfi, Ludwig és Kálóczi is megérkeztek külföldre.”⁵² Ugyanazon a napon a Hölgyfutár arról írt, hogy a költőnek Pálffy Alberttel sikerült külföldre menekülnie.⁵³ (Az emigrációról szóló elméletekből – Szendrey Júlia kutatásai és a külföldi sajtó kapcsán – még idézek a későbbiekben.)

⁴⁸ A Petőfinek tulajdonított versek, a költő hátrahagyott és kiadatlan írásai; illetőleg a már korábban megjelent, mégis jelzés nélkül újraközölt költemények a későbbi években váltak igazán problematikussá, így azok tárgyalására máskor kerül sor.

⁴⁹ XIX. Boér Antal levele, Vasárnapi Ujság 1860. december 23., 636.

⁵⁰ DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban...*, i.m., 284.

⁵¹ Vachott Sándor levele Erdélyi Jánoshoz, Pomáz 1850. március 28., *Erdélyi János levelezése II.*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1862, 17.

⁵² Pesti Napló, 1850. április 25.

⁵³ A hír cáfolatát lásd alább, a *Petőfi halálának külföldi fogadtatása* című fejezetben. Hölgyfutár 1850. április 25.

c) „...hátha valahol meghúzta magát? ...reméljük”

Sokan a költő jelentkezését várták, – ahogy ez késlekedett, úgy fogyatkozott az életben maradást feltételező optimizmus is. Az információhiányt jelzi, hogy Bem József tábora csak a vesztes csata után – tábori pletykának tartott hírekből – értesült arról, hogy a költő egyáltalán részt vett az ütközetben. Petőfi a lengyel tábornok tiltása ellenére tartott a Marosvásárhelyről Fehéregyházára vonuló sereggel, amely nem ismerte – személyesen – a hónapok óta távol lévő, csak néhány napja csatlakozó költőt. Bem is mindössze július 30-án, a csata előtti napon, már Székelykeresztúron tudta meg, hogy Petőfi követte seregét.⁵⁴ Több forrás említi, hogy Bem nyugtalanul várta és kereste Petőfit a csata után – talán önmagát is vádolva eltűnése miatt.⁵⁵ Marosi János idézett levele szerint, mivel Petőfi nem érkezett vissza a csatából Székelykeresztúrra, csak a fogság és a halál lehetősége volt elképzelhető:

Másnap minden jóra való ember Petőfi után tudakozódott, de nyomára nem jöttünk annak, hogy visszajött volna Keresztúrra. A ki pedig akkor a csatából Keresztúrra vissza nem jött, bizonyosan vagy elesett, vagy pedig fogságba esett, mert tudni kell azt, hogy sem lefelé – mert ott volt az orosz tábor, és Segesvárnak szász és oláh lakossága – sem pedig jobbra, sem pedig balra menekülni nem lehetett, mert mindenütt akkor az ellenséges érzelmű oláh és szász lakossággal találkozott.⁵⁶

A ködös napokról tanúskodnak Egressy Gábor 1851-ben kiadott, közvetlenül a szabadságharc után írt *Törökországi naplójának* végletek közt csapongó sorai is. A csatában résztvevő Lőrincz József beszámolója⁵⁷ ellenére is bizakodás olvasható ki Egressy 1849. augusztus 9-i mondataiból:

⁵⁴ DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban...*, i.m., 193.

⁵⁵ Elsőként Pataky Ferenc írt erről 1850-ben (amennyiben nem téves a Pécsi Lapok és a Vasárnapi Ujság datálása): „Fölbred az öreg, örvendett viszontlátásán tiszteinek, de a legelső kérdése Petőfi volt, kinek vonásait agályteljes tekintete hasztalan keresé a körülállók között kétes, fájdalmas hallgatás válaszolt neki.” P. [Pataky Ferenc], XIV. A „Pécsi lapok” *parisi levele*, Vasárnapi Ujság 1860. december 16. 623. vö. XIII. P *Szathmáry Károly levele*, Vasárnapi Ujság 1860. december 30., 649–650.; vagy XXVIII. *Lőrincz József volt honvédőrnagy levele*, Vasárnapi Ujság 1861. február 3., 57; vagy K. Papp Miklós, *Petőfi polyákja*, Petőfi-Társaság Lapja 3(1878), 6–9.

⁵⁶ XXXI. *Marosi János levele*, Vasárnapi Ujság 1861. február 10., 67.

⁵⁷ Egressy nyilatkozatai kapcsán LŐRINCZ József is megszólalt az előző lábjegyzetben hivatkozott levélben.

Bem másik segéde, Lőrincz, megkerült. Ez azt mondja, hogy az általános zavar percében látta Sándort, vászon kabátjában, gyalog, az ország uton keresztül futni, s a kukoricza földek felé tartani. Talán mégis sikerült megmenekülnie s eddig alkalmasint Tordán, családjánál van. Hiszen naponként kerülnek elő olyanok, kiket elveszetteknek tartottunk.⁵⁸

A következő napon viszont már egészen kétségbeesett hangnemben írt, miután kiderült, hogy Petőfi nem volt a Fehéregyházán ejtett foglyok között.

Már 10 napja, hogy Sándor oda van. Ez borzasztó!... Elfogva nincs, mert Bauer, kit a muszkák Segesváron elfogtak, ide vissza szökött, s ez ott Sándort a foglyok között nem látta, róla nem hallott... Már bizonyosan vége van... Vagy kozák döfte le, vagy az oláhok verték agyon...⁵⁹

Az Arany Jánosnak írott, 1850. szeptember 23-i levelében újra felmerültek benne reményeket adó eshetőségek: „De hátha még Tordára eljutott? ...hátha valahol meghúzta magát? ...reméljük.”⁶⁰

A – Világos után is bevehetetlen – Komáromban közölt gyászverseken kívül csak elvétve írtak Petőfiről a szabadságharc utáni időszakban. Aranyon és Szász Károlyon kívül szinte mindenki hallgatott.⁶¹ Szász Károly *Hallom dalaidat* című költeménye – a Komáromban közölt gyász-költeményekhez hasonlóan – nem vetette fel az eltűnt halálának vagy életben maradásának kérdését. A későbbi kultusz kezdetleges csíráit figyelhetjük meg Szász versében, amely elsőként ábrázolja Petőfit bibliai (megváltói) kontextusban, s elsőként jelenti be feltámasztásának⁶² igényét:

Fejeden koszoru, de töviseinek
Nyomán homlokodból az aludt vér csepeg... //

⁵⁸ EGRESSY Gábor, *Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850*, Budapest, Terebess Kiadó, 1997, 6. elérhető: <https://mek.oszk.hu/04000/04062/04062.pdf>

⁵⁹ EGRESSY Gábor, *Uo.*

⁶⁰ *Egressy Gábor leveléből*, Vasárnapi Ujság 1860. november 4., 548.

⁶¹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János költészetének dialogikus jellege = Tanulmányok: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa*, Újvidék, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010, 48–54.

⁶² MARGÓCSY István amellet érvelt egy 2019 december 13-i, *A Petőfi élete és halála körüli legendák* című előadásában, hogy Petőfi alakja a kulturális emlékezetben a meghaló majd feltámadó Isten mitémájának megtestesülése. Az előadás megtekinthető: <https://videotorium.hu/hu/recordings/35498/a-petofi-elete-es-halala-koruli-legendak>

[...]

Dalodon merengve a sziv visszagondol
– S mint idéző szóra, te kikelsz sirodból.⁶³

Arany János szabadságharc utáni, Petőfiről szóló verseit a kételkedés és a bizonytalanság jellemzi.⁶⁴ 1850 decemberében Szilágyi István Aranytól érdeklődött a költőről: „A mi Sándorunk[-]ről, neje s kisedéről mit tudsz?”⁶⁵ Arany nem adott választ a kérdésre.⁶⁶ Az 1849 őszen kelt *Lantos* című versben ugyan pesszimista hangnemben, de a bujdosó dalnok képében idéződött meg Petőfi.

S ő bujdosik hazátlan, a dalnak férfja,
Nincs hely a nagy világban fejét lehajtnia. -
Takard, takard el őszi beteg szél nyomait:
Ne leljék üldözői... leroskadt hamvait!⁶⁷

Az 1849. decemberi *Névnapi gondolatokban* a „lángszellem” üstökösként való eltűnésének toposza jelent meg. „Lángszellem! ki jövél s eltünél... de hova?” – találgat a lírai én. Arany egymás után vázolta fel a költő halálának gondolatát, majd a kényszerű bujdosás lehetőségét az 1850 februárjában íródott, Szendrey Júliának dedikált *Emléklapra* 7–8. strófájában.

Mért nem megyünk el magános völgybe
Hol cziprust ültet a gyász hir neki?
Tanúbizonyosság lenne annak földje,
Ott hull-e a dalnok vére ki:
Minden csepp vérből új virág kelendett
És több madár zeng ott a ligeten -

⁶³ SZÁSZ Károly, *Hallom dalaidat = A forradalom költészete: költemények és közlemények az 1848/49-ki szabadságharc idejéből* szerk. ÁLDOR Imre, Pest, Heckenast Gustáv, 1867, 184–187.

⁶⁴ HÁSZ-FEHÉR Katalin imént idézett munkájában gyűjtötte össze Arany János Petőfit közvetlenül és közvetetten megidéző, ide vonatkozó textusait.

⁶⁵ Szilágyi István Arany Jánosnak, Szigeth, 1850. január 4., ARANY János *Összes Művei XV., Levelezés I. (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975 (a továbbiakban: *AJÖM XV.*), 257.

⁶⁶ Esetleg ez a rejtélyes utalás vonatkozhatott Szilágyi kérdésére: „tőlem körülményes választ ne várj, mert a körülmények nem engedik.” *AJÖM XV.*, 258.

⁶⁷ Arany János költeményeit a Magyar Elektronikus Könyvtáron keresztül idézem.

Vidd asszonyodnak, egyszerű lapocska,
Szives, de bánatos üdvözetem.

Vagy tán, zarándok úton, egyedül
Bolyong, mikép az üldött bérczi vad:
Ki mer hajlékot nyitni enyheül?
Ki nyújt hús csöppet dallamos ajkára
Italt ha kér, aléltan, betegen...?
Vidd asszonyodnak, egyszerű lapocska,
Szives, de bánatos üdvözetem.

A szintén februári *Évek, ti még jövendő évek* pusztán a barát hiányát (illetve a hiány lélektani hatásait) illusztrálhatja egy esetleges referenciális olvasat során.⁶⁸ A márciusi *Letésem a lantot* 3. strófája – amennyiben elfogadjuk, hogy Petőfire is utalhat⁶⁹ – újra csak találgat a költő sorsát illetően, az eltűnt barát sorsára vonatkozó jelentéstartalommal gazdagítva a refrént:

Nem így, magánosan, daloltam:
Versenyben égtek húrjaim;
Baráti szem, művészi gonddal
Függött a lantos ujjain;
Láng gyult a láng gerjelminél
S egygé fonódott minden ága.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjusága!

Az ekkori líratermés még bizonytalan a költő sorsát illetően. Arany költészetében Petőfi halálának gondolata az életben maradás és a bujdosósors eshetőségével ellenpontozódott ebben az időszakban.

*

E narratívák nem csak Petőfi haláláról vagy a csata utáni sorsáról mesélnek. A Petőfiről szóló hírek és alternatív teóriák egy életrajzról (annak végéről), illetve különböző életrajzok párhuzamos formálódásáról is tudósítanak. Egy történeti konstrukciósorozat ősprblémája mutatkozik meg, azaz, hogy nincsenek biztos információink a – későbbi biográfiák kritikus pontját jelentő – „nagy” napról, délutánról, két óráról.

⁶⁸ „Szétnézek és többé körültem / nincs a néhány kedves barát, / Aggódthatóan
rám függeszti / Szemét egy könnyező család.”

⁶⁹ MILBACHER Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Budapest, Ráció Kiadó, 2009, 147–167.

Emellett az is látszik, hogy ebben az időszakban még nem indult el a Petőfiről szóló kultuszképző diskurzus. Ennek oka – a sajtóviszonyok mellett⁷⁰ – szintén a költő eltűnését érintő bizonytalanság volt. A halál kérdésessége miatt a kultuszképződés megakadt – azaz a meghalt költőt övező kultusz és az élő költőt tovább ünneplő kultusz között rekedt.

Ugyanakkor érdemes szem előtt tartanunk, hogy az ismertetett elbeszélésanyag sok évvel később mégis nagy hatással volt a kibontakozó kultuszra. Margócsy István arra hívja fel a figyelmet, hogy a kultuszképződés során a kultikus jellemrajzok és biográfiák rendre a vallásos tisztelettel övezett hősök halálának tükrében fogalmazódnak meg, vagyis rendszerint egyfajta teleologikus halálközpontság alakítja a kultikus alakok életrajzi elbeszéléseit.⁷¹

3. Az első hivatalos halálhír (Szendrey Júlia második házassága)

Szendrey Júlia a fehéregyházi csata alatt Tordán, Miklós Miklós református papnál várt az erdélyi sereghez csatlakozó költőre. A férjét utoljára 1849. július 20-án látta, és július 30-án kapott tőle levelet. Először augusztus 1-én, a menekülő Ugron Sándor hadnagytól értesült Petőfi eltűnéséről, azonban nem hitt a híreknek. További két hétig Tordán várta férje visszatérését. Mikes és Dernői regényes írása szerint többször is előfordult, hogy a hazatérő katonák kegyes hazugságai is reményt keltettek az

⁷⁰ A sajtó (pl. a Hölgyfutár) már 1850-től közölt egy-egy olyan politikailag „ártalmatlanabb” Petőfi-verset, mint a *Falu végén kurta kocsmá* vagy az *Őszi éj*, továbbá különböző elbeszélésekben, mottók alatt és a rövidhír-rovatokban is megjelenhetett a költő neve. A Hölgyfutár beszámolóiból tudható, hogy a színházakban is előszeretettel szavaltak Petőfi-verseket, például *Az örültet* vagy *az Utolsó alamizsnát*. Mégis például, amikor 1854-ben Gyulai Pál kiadni készült a *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című diskurzusteremtő tanulmányát, még igen nehezen talált olyan sajtóorgánumot, amely elvállalta volna a publikálását. A Pesti Napló elutasította a téma érdektelenségére (?) és a munka terjedelmére hivatkozva, Jókai Mór pedig a sajtórendőrség miatt nem merte kiadni, hiszen a Délibáb előző számait éppen egy Petőfi Sándorra és Kerényi Frigyesre utaló Tompa-költemény miatt kobozták el. Ld. Gyulai Pál Arany Jánosnak, Pest., 1853, november 15., ARANY János *Összes Művei XVI, Levelezések II. (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁNY Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982 (a továbbiakban: *AJÖM XVI.*), 327.; Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1853. november 25., *AJÖM. XVI.*, 341.

⁷¹ MARGÓCSY István, *„...hány helyen...”, i.m.*, 54.

özvegyben.⁷² Júlia végül átmenekült Kolozsvárra az orosz csapatok elől; augusztus 15-től a Petrichevich-Horváth-féle házban lakott Vadadi Filep László nemzetőrkapitány családjával, akik szintén egymásnak ellentmondó hírekkel szolgáltak a költőről. Másnap orosz és osztrák egységek vonultak be Kolozsvárra, ahol gróf Gyulai Sámuel került az osztrák városparancsokság élére. Júlia Gyulaitól újabb megerősítést kapott a férje haláláról, majd lehetősége nyílt az orosz hadifoglyokkal is beszélni, akik ugyan nem vettek részt a csatában, de szintén a költő elestét feltételezték. Az özvegy 1849 novemberében határozta el, hogy megkeresi eltűnt férjét. Terveiről, kételyeiről, lelki állapotáról a következő sorok tanúskodnak:

El fogom hagyni nemsokára gyermekemet, hogy férjem sorsát megtudhas-
sam; még csak arra sem számíthatok bizonyosan, hogy őt életben találjam. Ta-
lán már régen nyugonni költözött s nekem el kell hagynom élő gyermekemet,
hogy holt férjem poraihoz vándoroljak... Ha így van, mi lesz énbőlőlem?⁷³

Ekkor már híresztelések terjedtek arról, hogy Petőfi Bem Józseffel Török-országba emigrált, az özvegy mégis Erdélyben keresgélt. Egy fiatal költő, Balázs Sándor társaságában Székelyudvarhelyre utazott, ahol egy Lengyel Sámuel⁷⁴ nevű gyógyszerésszel és a már említett báró Heydtével találkozott. A gyógyszerész a Lengyel Józseftől hallott – eredetileg Heydtétől származó – információkat beszélte el, így azok értelemszerűen megegyeztek a báró verziójával.⁷⁵ A nő a csata helyszínére is ellátogatott; a Mikes-féle életrajz szerint itt egy Badár János nevű takács – kevés tapintattal – Petőfi élve eltemetéséről⁷⁶ mesélt az özvegynek. A több hónapos kutatás alatt a nő számos változatot megismert Petőfi haláláról, azonban

⁷² pl. „Egy menekülő odakiáltotta: – Azt is megölték... Az asszony sirva fakadt, mire a menekülő visszafordult rémült futtából, vigasztalni próbálta: – Nem igen fogdosták a honvédeket, de talán Petőfit elfogta valami muszka tiszt... Elveszett, de talán mégis él... Ez is elég vigasztalás volt az asszonynak. – Él! Nem halhatott meg...” Dr. MIKES Lajos és DERNŐI KOCSIS László, *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*, Budapest, Genius Kiadás, 1930 (a továbbiakban: MIKES–DERNŐI KOCSIS, 1930), elérhető: <http://mek-oszk.uz.ua/07000/07091/html/>

⁷³ Uo.

⁷⁴ Megjegyzendő, hogy Lengyel Sámuel Dienes András kutatásaiig Lengyel Józseffel azonosították.

⁷⁵ KISS József, *Petőfi-adattár III. (töredék)*, Budapest, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992 (továbbiakban: *PAI III.*), 275–276.

⁷⁶ Az élve eltemetés elmélete a későbbi évtizedekben is rendkívül népszerű volt.

mindet elutasította. Ezt erősítik a – Dienes András által is hitelesnek tekintett – intrikus szándékú korabeli pletykák, melyek arról szóltak, hogy az özvegy nem hordott gyászruhát ebben az időszakban. Júlia 1850 februárjában az Arany Jánoshoz írt, lírai hangú levelében még csak találgatott a férje sorsát illetően.

Kit te keressz, én is már rég keresem. Miként te kérdezed, én is úgy kérdezem: hősök temetője lett-e nyughelye? bujdosás nyomora úzi-e lépteit? enyészett martaléka lett-e azon szív, melly isteni tüzeből annyi szikrát nyujtott élményül szegény népe szívébe? vagy talán jéggé fagyaszthatná a hazátlanság e lelket, hogy többé nem emlékezik reánk, kik, bár hazánkban vagyunk, még is miként ő, érezzük a hazátlanság kínait?⁷⁷

Ugyanebben a hónapban Erdődre költözött az édesapjához, Szendrey Ignáchoz. Innen – egy családi tragédia, Szendrey Gyula halála miatt – Mágoásra költözött a család. Júlia ekkor búcsúlevelet írt fiához, és Erdély után ezúttal Törökországba készült a férje felkeresésére. Ehhez először ismét Erdélybe utazott, hogy útlevelet kérvényezzen, ám Heydte parancsnok elutasította a kérvényét. Egy 1850. április 17-én kelt levélből tudható, hogy az egyre zavartabb lelkiállapotú özvegy⁷⁸ a fehéregyházi sírok felbontását is kérelmezte az osztrák hatóságoktól – sikertelenül.⁷⁹ A kudarcos utat követően, 1850. április 24-én Urbán és Dietz rendőrkapitány jóváhagyásával Pestre költözött –, ekkor szerezte vissza férje hátrahagyott, nem túl értékes ingóságait.⁸⁰ Bizonyos források szerint Júlia Pestre költözésének kiváltó oka az volt, hogy apa és lánya együttélését

⁷⁷ Petőfi Sándorné Szendrey Júlia Arany Jánosnak, Pest, 1850. február végén [?], *AJÖM XV.*, 270.

⁷⁸ Lauka Gusztáv forrásai arra utalnak, hogy a nő ekkor még komoly reményeket fűzött férje megtalálásához, azonban már meglehetősen foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata is. „Minden életinger kihalt, elenyészett belőlem. Már sokszor tettem szívemre töröm éles hideg hegyét, de mindannyiszor a reménynek egy meleg szikrája felvilágosítá, felmelegíté a hideg sötétséget, melybe süllyedve vagyok. Hátha még láthatom csak egy pillanatra is, csak egyetlen egy pillanatig is Sándort!... hátha lábainál halhatok meg. E hiu remény minden lehető boldogságát jövendőmnek magába zárja.” LAUKA Gusztáv, *A múlttól a jelennek*, Budapest, Petőfi-Társaság-Aigner Lajos könyvkiadó-hivatala, 1879, 146–149.

⁷⁹ „Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt...” *Szendrey Júlia naplója, levelezése barátnőjével és vallomása halottas ágyán*, szerk. SZATHMÁRY Éva, Budapest, Cicero Könyvkiadó, 1998, 245.

⁸⁰ SZILÁGYI Márton, *Petőfi a polgár*, Kortárs 56(2012), 51.

rendkívül megnehezítette, hogy Szendrey Ignác még mindig neheztelt vejére, s ezt tapintatlan megjegyzéseivel rendszeresen ki is fejezte. Vachott Sándorné, Júlia iskolai barátjánője (és örökös vetélytársa⁸¹) hosszan írt a visszaemlékezéseiben erről az időszakról. Az írás – Júlia jellemrajzára vonatkozó – hitelességét Mikes Lajos, Dienes András és Hatvany Lajos is kétségbe vonta már, viszont néhány mozzanatot nincs okunk megkérdőjelezni. Vachottné az 1887/89-es emlékirataiban a következőképpen idézte fel Júlia édesapjára vonatkozó panaszait 1850-ból:

– Hogy milyen napokat töltök atyám házában – kezdé ismét a csendet megszakítva –, kitől Sándor ócsárlásánál egyebet alig hallottam, azt neked elbeszélni képtelen volnék. Mariska, az én szende, angyal jó kis nővérem, hasztalan veté magát közbe, – atyám minden alkalmat fölhasznált, hogy nekem keserűséget okozzon. [...] – Ily beszédek annyira sértének s keserítettek, hogy végre ott hagytam atyám házát, bár mennyire fájtsz is nővéremtől s kis Zoltánomtól megválni, – mert fiacskámat Mariska gondviselésére otthon hagytam⁸² s beköltöztem a fővárosba.⁸³

Az özvegy eleinte szállodában lakott, majd Garay Jánoséknál kapott szállást, ahol megismerte későbbi férjét, Horvát Árpád történészt. Mikes szerint Júlia miután magát Haynaut is felkereste, Franz von Liechtenstein herceghez fordult segítségért, azonban tőle sem sikerült utazási engedélyt szereznie. Dienes vitatja, ám – a férjjel szemben leginkább kritikus – Mikes elfogadja Horvát Árpád visszaemlékezését,⁸⁴ miszerint az özvegy még a házasságkötés előtti napokban sem adta fel törökországi terveit. Mikes szerint Júlia lelkesen fogadott minden reménykeltő hírt. Erre enged következtetni Gyulai Pál egy házasság utáni indulatos levele is, mely arról is tanúskodik, hogy már a házasságkötés előtt is léteztek Júlia kicsepangásairól szóló, nem bizonyítható inszINUÁCIÓK (erről később).

⁸¹ Ld. DIENES András, *Perújítás Szendrey Júlia ügyében (Az 1849/50-es évek adalékainak revíziója)*, Irodalomtörténeti Közlemények 66(1962), 316.

⁸² Ratzky Rita figyelmeztet, hogy Mária ekkoriban mindössze tizenkét éves volt, tehát szerinte nehezen vigyázhatott a kis Petőfi Zoltánra. A korrekció ellenére Ratzky elfogadja az édesapjára vonatkozó állítások hitelességét. SZENDREY Júlia, *Családi levelek. – Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*, s. a. r. és a jegyzeteket írta RATZKY Rita, Budapest, Athenaeum Kiadó, 2018, 78.

⁸³ VACHOTT Sándorné, XXI. A „Feleségek felesége” új otthonában = *Rajzok a múltból (Új sorozat)*, Figyelő – Irodalomtörténeti Közöny 25(1888), 169.

⁸⁴ SZANA Tamás, *Petőfiné Szendrey Júlia*, Budapest, Grill Károly Királyi Udvari Könyvkereskedése, 1891, 123.

Gyalázatos nő! Lichtensteinhoz ezelőtt egy hónappal csak azért ment el, hogy bemutassa magát s itt is ürügyül férjét használta föl, kihez ki akar menni külföldre és nem kaphat útlevelet. Éjjel is meglátogatta a hú nő a hatalmas tábornokot, csakhogy útlevelet kapjon szeretett férjéhez. Szegény [!] Petőfi nyugatsz-e sírodban. Ah, minek neveznéd most?⁸⁵

A hirtelen házasodás valódi okai és pontos körülményei nem ismertek. Mindössze arra következtethetünk, hogy nem tudni mi okból, de meglehetősen sürgős lehetett a házasságkötés. Mikes – szintén nem bizonyítható állítása – szerint Liechteinsten herceg megszarolta a kiszolgáltatott nőt, hogy amennyiben nem megy vele Bécsbe a szeretőjeként, kiutasíttatja Pestről a májusban lejárt útlevele miatt. Mások az özvegy anyagi helyzetével, szociális elszigeteltségével, feltételezett pszichés állapotával magyarázzák, hogy a „feleségek felesége” miért nem vállalhatta a Petőfi (*Szeptember végén*) és Arany (*Emléklapra*) költeményei miatt is elvárt „nemzet özvegye” szerepet.⁸⁶ Egy harmadik vélemény szerint Júlia fővárosi, értelmiségi, polgári identitású⁸⁷ nőként nem akart visszatérni édesapjához, az anyagilag biztonságos, de más tekintetben sivár (és talán meglehetősen nyomasztó) környezetbe. A pesti boldogulás és a polgári életmód megőrzése érdekében viszont muszáj volt férjhez mennie.⁸⁸ Az utóbbi álláspontot valló Dienes András kifejezetten észszerűnek ítélte Júlia (utólag tudjuk, talán nem igazán szerencsés) döntését:

Nos, ez a jómódú, igen művelt, megnyerő modorú, a sok kompromittált között baj nélkül élő, de ugyanakkor tisztességes honfinak számító, az elnyomó hatalmat semmiféleképpen ki nem szolgáló, kétségtelenül nagyjövőjű ifjú tudós [Horvát Árpád] megkérte Petőfi özvegyét, aki – igent mondott. Hát, kérem, ilyen „ballépést” azelőtt is, azután is elkövettek már fiatal özvegyek, ennél sokkal nagyobbakat is. Nem akart apja kietlen lakhelyére temetkezni, szemrehányásait hallgatni. Pesten akart maradni, lehetőleg jó módban, tekintélyes ember feleségeként élni. Igen, az életet kereste, bizonyára egészen józa-

⁸⁵ Gyulai Pál Szász Károlynak, Gyömrő, szeptember 14., Gyulai Pál *levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. és a jegyzeteket írta SOMOGYI Sándor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, 1961 (továbbiakban: *Gyulai Pál levelezése*), 56.

⁸⁶ TÖRÖK Zsuzsa, *A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája*, Irodalomismeret 1(2019), 96.

⁸⁷ Vö. SZILÁGYI Márton, *i.m.*, 52.

⁸⁸ SZENDREY Júlia, *Családi levelek...*, *i.m.*, 78–79.

nul mérte fel maga és gyermeke jövőjét. Okos asszonyok, hosszú töprengések után szokták elszánni magukat ilyen ostoba lépésekre.⁸⁹

Az sem tudható pontosan, hogy az özvegy miként vélekedett a költő eltűnéséről. Annyi azonban megállapítható, hogy a gyászévet megtörő, a *Szeptember végén* vízióját beteljesítő Szendrey Júlia szembesítette a társadalmat elsőként Petőfi halálának realitásával. 1850. július 21-én a pestli pótvárosi plébánia kápolnájában házasságot kötött Horvát Árpáddal. Szántófy János plébános a hivatalos ceremónia jogi érvényessége érdekében egy Petőfi halálát igazoló nyilatkozatot kért a menyasszonytól. Szendrey az eltűnés napjára helyezte a halál időpontját, Heydte és Lengyel Sámuel beszámolóira hivatkozva.⁹⁰ Szendrey nyilatkozata szimbolikusan helyettesítette az új házasságkötéshez szükséges halotti bizonyítványt:

Az egyház kivánságára részéről terhelő felelősség elhárítása végett kijelentem, hogy legszorgalmasabb fürkészéseim és bizonyosságot adó adataim tökéletesen meggyőzőnek affelől, hogy Petőfi Sándor az erdélyi csatákban elesett. A csatatéretet össze járván, ennek s a külföldről jött több nemű tudósítások következtében ezen meggyőződésemmre, ha szükséges volna, lelkiismeretesen hitet is képes vagyok letenni. Ezen állításom igazsága mellett szól néhány szemtanúnak vallomása, kiket bizonyágtételért bár mikor fölhihatok. Nevezetesen Udvarhelyszékben Keresztúron lakó gyógyszerész – kinek nevét ugyan nem tudom, de őt szükség esetében tanuúl fölhiní magamat kötelezem – ki azon időben az erdélyi főseregnél lévén: abeli tudakozásaimra ezt felelé: ő Petőfi Sándort azon pillanatban látá utójára, midőn az kozákok által körülvetve szakasztatott el a futó hadseregtől. Ezentúl többet nem látták s a valószínűség ottani elvesztét bizonyítja, mit még hitelesebbé tesz Udvarhelyszéki katonai parancsnok B. Hayte [!] azon állítása melly szerint ő a csata lefolyta után a csatatért följárván a halottak között talált egy holttestet, mit öltönye és alakja leírásából biztosan lehet férjem, Petőfi Sándorénak elismerni. Pest, július 21. 1850. Szendrei Júlia⁹¹

Sejthető, hogy a nyilatkozatban található adatokat nem az özvegy meggyőződése, sokkal inkább az új házasság egyházjogi feltételeinek megteremtése indokolta. Nem igazolható, mégis talán életszerű felvetésnek tűnik, hogy Szendrey Júlia sem vette komolyan a Petőfi halálát érintő dátumot, máskülönben tíz nappal későbbre, a gyászév utáni időpontra

⁸⁹ DIENES András, *Perújítás Szendrey Júlia... i.m.*, 318.

⁹⁰ *PAt III.*, 275–776.

⁹¹ SZATHMÁRY Éva, *i.m.*, 149.

tűzték volna ki az esküvő időpontját a sürgős házassági szándék ellenére is.

4. Bűnbakkeresés (?)

4.1. A házasság fogadtatása

Mint említettem, Júliáról már a házasság előtt is terjengtek pletykák. Vachottné szerint maga Júlia panaszkodott neki e kompromittáló híresztelések kapcsán:

a közvélemény elítélt; – azok, kik azelőtt hizelegve hajlongtak előttem, most kigyót-békát kiáltanak reám; – irigyeim, kik, míg ünnepelt az egész világ, ettek magukat mérgökben, most sziszegik ki, mit míg Sándor oldalánál voltam, kimutatni nem mertek, s elnyelni lőnek kényszerítve. – De hadd teljék kedvök; – előttem most már közömbös minden [...]”⁹²

A házasság előtti pletykák tényét Lauka Gusztáv is megerősíti,⁹³ aki egyszer érdeklődött egy ilyen szóbeszéd igazságtartalma felől, azonban Júlia – a fentiekkel megegyező panaszai mellett – a régi barát kérdését is visszautasította.

„...Ugyan barátom mit gondol, hogy ön is megzavarja a fejem a mysticus gyanusítgatásaival. [...] Mi híremet, nevemet illeti, az igazán megérdemelné, hogy mint szentszűz Philomélaért, csodát tegyen vele az ég, vagyis érte. Most épen tetőpontját érte a sok cifra beszéd stb.«”⁹⁴

A barátnő visszaemlékezéséből az is kiderül, hogy leginkább az befolyásolta az özvegy s új házassága fogadtatását, hogy az egybekelés időpontjában Petőfi halála még nem volt általánosan elfogadott tény. Így Júlia már akkor halottként beszélt a költőről (a nyilvánosságban), amikor még a közvélemény bizakodott a túlélésben. Emiatt az egybekelés sokak szemében erkölcsi véteknek: megcsalásnak, árulásnak minősült. Ezzel kapcsolatban Vachottné férje, Vachott Sándor 1887/89-ben felidézett szavai

⁹² VACHOTT Sándorné, *i.m.*, 169.

⁹³ Ld. még: GYIMESI Emese, „... egy nő, több mint csak asszony...” – Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasság = *A test a társadalomban, Rendi társadalom – polgári társadalom* 27., Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 299.

⁹⁴ LAUKA Gusztáv, *i.m.*, 150.

lehetnek tanulságosak, melyek éppen az előző férj sorsának bizonytalanságát említik meg az új frigy megítélésével kapcsolatban:

Az a szomorú a dologban, Mariskám, hogy mit mindenkinek jól esett kétségbe vonni, mit most is még tagadni szeretnénk: Petőfi halálát először a hazában épen felesége hitte el.⁹⁵

Ismeretes, hogy Arany a házasságkötésre reagálva írta meg a *Honvéd özvegye* című költeményét. A verset a költő életében nem publikálták, azonban – ahogy azt a verset 1882-ben közlő Pesti Napló is megjegyzi – kézirat formában országsszerte terjedt az 1850-es években.⁹⁶ Szilágyi Márton arra figyelmeztet, hogy valójában nem tudható, hogy a vers milyen mértékben játszhatott szerepet Júlia negatív megítélésében,⁹⁷ ellenben fontos megemlíteni az *Árva fiú* című 1855-ös Arany-költeményt, amely a korábbi ballada egy még kritikusabb változataként is értelmezhető, s melyből arra következtethetünk, hogy a költő véleménye nem igazán változott az évek során.⁹⁸

Egy 1850 októberére datálható Tompa-Arany levélváltás igazolja, hogy a házasság után tovább szaporodtak az özvegy kicsapongásait tárgyaló szóbeszéddek.

Szinte a mesével határos a mit neje magaviseletéről, férjhez meneteléről sat. beszélnek írnak. Én most sem tartom az egészet egyebnék [!] egy nagyszerű mystificational, mert ha az Életképekben megjelent iratait öszvehasznolom mostani élete- és cselekedeteivel: kétségbe kell esnem a nőhűség felől!⁹⁹

Júlia korai megítélésében a rendkívül széles kapcsolatrendszerrel rendelkező Gyulai Pál negatív ítélete is közrejátszhatott. Dienes arra következtet Gyulai levelezéséből, hogy a kritikus minden bizonnyal gyengéd ér-

⁹⁵ VACHOTT Sándorné, XX. *Petőfi özvegye = Rajzok a múltból (Új sorozat)*, Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny 25(1888), 166.

⁹⁶ GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata = „Összel” – Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Budapest, Universitas Kiadó, 2018, 142–147.

⁹⁷ SZILÁGYI Márton, *Arany János és Szendrey Júlia, Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról = Tanulmányok: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa*, Újvidék, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2019, 9–12.

⁹⁸ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i.m.*, 47–48.

⁹⁹ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1850. október 27., *AJÖM* XV., 297.

zelmeket táplált a későbbi sógornője iránt, s közelebb kívánt kerülni hozzá,¹⁰⁰ azonban az udvarlása kudarcot vallott, mikor a nő férjhez ment Horvát Árpádhoz. Annyi bizonyos, hogy Gyulai a házasságot követően számolt be Szász Károlynak a Júliáról alkotott véleményének radikális változásáról:

Ah asszonyok! tépd el leveletem, melyben Petőfinéről írtam. Mind hazugság az, s én szégyelltem a gondolatot, az érzést, mely ez asszony védelmére és beszületére támadt lelkemben. Hallottad utolsó kalandját [...].¹⁰¹

A Júlia-ellenes hangulat a sajtóban is táptalajra lelt a házasságkötés után. A sajtó mellőzte a korábbi hűtlenségről szóló, kétes pletykákat, leginkább az újraházasodással kapcsolatban hozott le szarkasztikus megjegyzéseket. Úgy tűnik, Júlia második házassága ekkor a különböző eltűnés-narratívák tükrében volt megítélhető, ahogy Petőfi eltűnése is az új frigy megítélésén keresztül vált értelmezhetővé. Az új házasság kérdése tehát szorosan összekapcsolódott az eltűnt férj rejtélyével. 1850. augusztus 5-én jelent meg az első, mérsékelt hangnemű híradás:

Petőfi S. hitvese e napokban másodszor férjhez ment, Horváth Árpádhoz, s e szerint már most bizonyosnak tarthatjuk, hogy letűnt gyásznapjaink folytán jobblétre költözött derék költőnk.¹⁰²

A nyilvánosság előtt az özvegy lett a férj sorsának reprezentánsa, így a jól megfogható Júlia-botrányon keresztül lehetett beszélni a rendkívül bizonytalan Petőfi-kérdésről is. Ebből következően leginkább Petőfi magánélete került előtérbe. Kissé bulváros kontextusban, „felszarvazott” férjként láttatták a költőt, s e közönséges ábrázolás tovább nehezítette a kultusz kibontakozását. Jól látszik ez a *Hölgyfutár* maró hangnemű beszámolójából:

Egy barátunk szép özvegye nemrég második házasságra lépve egy élő barátunkkal, azon tanakodtunk, hogy a menyasszonyt tartsuk-e boldogabbnak, vagy a vőlegényt. E habozás közt végre azon határozathoz jutánk, hogy alkalmasint legboldogabbnak tarthatjuk barátunkat; ámde nem az élő, hanem az elhunytat.¹⁰³

¹⁰⁰ DIENES András, *Perújítás Szendrey Júlia ügyében...*, i.m., 309–312.

¹⁰¹ Gyulai Pál Szász Károlynak, Gyömrő, szeptember 14., *Gyulai Pál levelezése*, 55.

¹⁰² *Hölgyfutár* 1850. augusztus 5., 123.

¹⁰³ *Hölgyfutár* 1850. augusztus 6., 127.

A Pesti Napló azt sugallta, hogy Júlia kifejezetten kívánta férje halálát az új házasság érdekében. A cikk tovább erősíti azt az elképzelést, mely szerint a nőt érő támadások alapja a költő halálának bizonytalansága volt. A Pesti Napló már egyértelműen az – Arany János által versben is megfogalmazott – hűtlen-özvegy-toposzt alkalmazta Júliára – például párhuzamot vont Petőfi és egy felesége hűtlenségével szembe, hazatérő honvéd között.

Néhány nap óta beszélnek itt amott, hogy a fővárosban egy házasság történt, mellyről nem is álmodott, nem mert álmodni a prózai világ... Senki sem akarta hinni, mindenki tréfának vagy ráfogásnak magyarázta... Pedig sem tréfa, sem ráfogás. Már a Hölgfutár is közli, hogy Petőfi Sándor neje, Horvát Árpád egyetemi tanárhoz ment nőül. Eszünkbe jut itt egy régebbi házasság, midőn a honvéd felesége – azon jó reményben, hogy férje elesett – más férfinak oldala mellé esküdött. A honvéd nemsokára előjött. Láta, mi történt s nagy fájdalmának miatta, csak annyit birt mondani, hogy semmit sem mondott; hanem kárörömmel odább állott s többé meg nem házasodott.¹⁰⁴

Júlia nyílt levélben utasította vissza a támadásokat. Egyértelműen, minden kételyt mellőzve írt férje haláláról, és a hazáért elhunyt költő emlékének tiszteletére intette a szerkesztőséget.

Szerkesztő úr, nem azon gyöngédségre és lovagiasságra akarom önt felszólítani, mellyel minden mivel férfi nők irányában tartozik, – ha csak mentségül ön a szerkesztőket ki nem veszi – hanem azon loyális méltánylatra emlékeztetni és felkérni, a melly nem engedi meg, hogy nevetséges modorban beszéljünk elhunyt barátunkról, kivált, ha az azért halt el, minek előttünk a legszenzibbnek kellene lenni: a hazáért. Nemcsak mint ember, ember iránt, hanem mint író a költő iránt tartozik ön evvel! Ha már – ámbár érdemtelenül – magunkra vontuk önnek figyelmét, tetszése szerint tehet illynemű észrevételeket szép özvegyekről és élő barátairól, ez nekünk csak hízelegni fog olly tollból eredvén mint az öné, de hogy elhunyt barátját minden efféle nevetséges elmenckedésből hagyja ki, s annak emlékezetét őhöz s önhez méltóbb módon szentelje, arra önnek szive is megtaníthatta volna önt, s nem kellett volna kitennie magát annak, hogy az elhunytnak másodsor férjhez ment özvegye figyelmeztesse és kérje önt arra.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Pesti Napló 1850. augusztus 6.

¹⁰⁵ Hölgfutár 1850. augusztus 8., 135.

A levelének csekély hatása volt. A közvélemény továbbra is reménykedett Petőfi visszatérésében, és ízetlen teóriákat gyártott a költő hazatérését követő botrányról, előrevetítve a nő megszégyenülését.

A P. M. írja azon örvendetes hirt, hogy Petőfi Sándor nemcsak él, de rövid időn meg is fog jelenni a fővárosban. Kimondhatlan óhajtanók, ha e tudósítás mielőbb megczáfolhatlan valósággá lenne. Úgy hisszük velünk együtt sokan óhajtják, bár némellyek furcsán vannak vele.¹⁰⁶

A Localblatt szerint furcsa vígjáték fog kerekedni, ha Petőfi Pestre érkezvén nejét második férjének oldala mellett találandja.¹⁰⁷

Később már nem csak a magánéletéről, hanem irodalmi karrierjéről is szarkasztikus hangnemben írtak a lapok, kifogásolva a Petőfi nevet felvevő, írói átkeresztelődést.

Petőfi Julia nevű magyar író nő lépett föl eredeti dolgozattal a 'Pesti napló' tárcájában. Természetes azonban, hogy ez nem az elhunyt népszerű költő özvegye, mert hiszen az már több hónap előtt másodszor férjhez ment.¹⁰⁸

Érdemes megjegyezni, hogy Szendrey Júlia írói munkásságát már Petőfi életében is érték kritikák.¹⁰⁹ A nő voltaképpen csak folytatta azt az irodalmi tevékenységet, melyet korábban megkezdett előző férje mellett, Petőfiné Szendrey Júlia néven.¹¹⁰ Az új férj oldalán – Horvát Árpádnéként

¹⁰⁶ Pesti Napló 1850. szeptember 18.

¹⁰⁷ Hölgyfutár, 1850. szeptember 21., 211.

¹⁰⁸ Hölgyfutár 1850. november 23., 492.

¹⁰⁹ Ld. Gyulai Pál Szász Károlyhoz írt levelét: „Petőfiné naplója igen szép bárha Fannit nem közelíti meg – de helyes volt-e kiadni, de illeté Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolódni, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképpen csókolta meg keztyüét. Még képét is kiadatja! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni mindezt el a közönségnek? (...) Nállamnál senki inkább nem tiszteli Petőfit és nejét, de éppen ezért igen tudok boszankodni, midőn az egyik páratlan türelmetlenséggel akarja másokra tukmálni nézeteit, a másik pedig ott kezdi írói pályáját, hol tulajdonképpen végeznie kellett volna – életírójának.” Gyulai Pál Szász Károlyhoz, Kolozsvár, 1847. dec. 1., *Gyulai Pál levelezése*, 1961., 33.

¹¹⁰ GYIMESI Emese, *„Iparlovagok” Szendrey Júlia életműve körül (Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai)* = „Ki vagyok én? Nem mondom meg...”, *Tanul-*

– értelemszerűen nem használhatta a „Petőfiné” nevet, ám a „Petőfi Júlia” művésznév alkalmas lehetett a halott emlékének őrzésére és a síron túli „hűség” kifejezésére; továbbá praktikus döntésnek bizonyulhatott irodalompiaci-marketing szempontból is; s nem utolsósorban provokációként is hathatott: jelenthette az ártatlanság konok kinyilvánítását is a közítélettel szemben.¹¹¹ A szerző személyét (áldozatiságát/ártatlanságát) nyomatékosította az 1850 november 20-án publikált, *A huszár bosszúja* című novella cselekménye is, melyben egy férj a felesége hűtlenségét gyilkossággal torolja meg. Egy Tompa által írt levél tanulsága szerint Júlia ezen irodalmi tevékenysége nem csak a sajtóban fokozta a Júlia-ellenes hangulatot.¹¹²

Még egyszer vissza térve Sándorra: neje vagy volt neje csakugyan egy semmire való persóna, én is annyi mindent hallottam róla, hogy ha 1/100 igaz: nem méltó az életre; most *Petőfi Júlia névvel* lépett fel a Pesti Naplóban. Ír pedig rémségesen nőies dolgokat: egy huszár a jászolhoz köti hűtlen kedveset s ott leszúrja, s »*megforgatván kebleben a kést: benyúlt kezével a lyukon, és a szívét kiszakítá elevenen.*« Ilyen formát olvastam novellájában. Méltó hozzá e leírás.¹¹³

4.2. Júlia mint Petőfi halálának felelőse

E ponton érdemes kissé eltávolodnunk az 1849/50-es évektől, és egy hosszabb kitérőben részletesebben áttekintenünk a Szendrey Júliáról szóló későbbi diskurzust is. Jókai Mór 1856-ban még Júlia-ellenes versciklust közölt In ½X (= Infélix) álnéven – az általa szerkesztett, *Nagy Tükör* című élclapban. A ciklus a Hölgyfutár korábbi „jósolataira” és (talán, ha ismerte a szerző:) Arany balladájára játszott rá. A ciklus formai eszköztára, modora, lírai énje kifejezetten Petőfire emlékeztetett, olyannyira, hogy volt, aki ténylegesen neki tulajdonította a verseket.¹¹⁴

mányok Petőfi Sándorról, szerk. Szilágyi Márton, 103–121., Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

¹¹¹ A mű keletkezési kontextusa és Petőfi neve kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az 1850-es évektől egyfajta verseny is zajlott Petőfi kisajátításáért. (Ezzel részletesebben egy külön dolgozatban, máskor kívánok foglalkozni.)

¹¹² GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia és Arany...*, 144.

¹¹³ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1850. november 30., *AJÖM* XV., 305.

¹¹⁴ „Hát az a Török Sándor a „nagy” János fia: a férges almák íróját (ki nem egyéb, mint Jókai) Petőfinek gondolta, azért szállta meg a lelkesedés. Az egész dologban semmi sincs.” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1857. február 7., *ARANY János Összes Művei XVII. Levelezés III. (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ Márkus Rozália, JANKOVITS László, Budapest,

Ha meghaltam volna
Megsirattál volna,
Te is, én is, mind a ketten
De jól jártunk volna.
Én pihennék ott lenn
Te siratnál itt fenn,
Én sem volnék, te sem volnál
Szerelmünkhöz hűtlen. [...]

Nem ismertél rám az utcán,
Azt mondtad, hogy: „ne egy krajczár
(Rongyos koldus, rongyos tolvaj)”
– Te még most is olyan szép vagy. [...]

Kineveltél, mikor legelőször láttál,
Megsirattál, mikor legutólszor láttál.
Én édes galambom, sirdogálj egy kicsinyt,
Régi bohó szeretődön – aztán ne vess megint.¹¹⁵

Gyulai Pál 1858-ban elvette Júlia hűgát, Máriát. Ekkorra bizonyos mértékben csillapodhatott a nő iránt tanúsított kollektív ellenszenv.¹¹⁶ Erre utal Júlia kibontakozó irodalmi karrierje is, melynek tetőpontja talán az Andersen-fordításainak 1858-as kiadása volt.¹¹⁷ Emellett a magánélete is

Akadémiai Kiadó, 2004 (a továbbiakban: *AJÖM XVII.*), 15.; KERÉNYI Ferenc, *A körözlevéltől a szoboravatásig...*, i.m., 131–132.

¹¹⁵ *Jókai Mór válogatott versei*, elérhető: <http://mek.oszk.hu/05100/05177/html/#69>

¹¹⁶ Arany egy levele is arra utal, hogy az 1850-es évek végére enyhült a Júlia-ellenesség, azonban Gyimesi Emese korábban idézett tanulmánya szerint a levélszöveg nem személyes érzelmeket fejezett ki, hanem Szendrey Júlia bizonyos női szerepköreit minősítette, továbbá a házasodni kívánó Gyulait nyugtatta meg. „Az, hogy Petőfiné testvére, legkisebbé se aggaszson, egy az, hogy Petőfiné minden hiúsága daczára sem rossz nő, – magad is dicsérted anyai tulajdonit, – de ha olyat, mint P.[etőfi] nem szeretnél is, mindig hallottam, hogy Mari a egészen más, sokkal háziasb, nőiesb természet.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1858. április 11., *AJÖM XVII.*, 178–179.

¹¹⁷ A polemizáló Dienes András sem cáfolja Mikes állítását, mely szerint: „1857-ben a Három rózsabimbó című versével Vahot Imre lapjában újra a nyilvánosság elé lépett, országos érdeklődés fogadta a költőnőt, aki – mint akkor irták, – Petőfi fiát megőrizte a nemzet számára. [...] Évek során át nagy irodalmi sikerei voltak Juliának, verseivel, novelláival és meséivel, amelyeket ugyyszólván az összes lapok, folyóiratok és évkönyvek örömmel közöltek. 1858-ban megjelent Andersen-fordításával is nagy sikert aratott. Részt vett a társadalmi élet-

konzolidálódott: a meghittnek *tűnő* házassága, a Horvát Árpáddal közösen nevelt gyermekei, s a visszafogott társasági élete is pozitív irányba befolyásolhatta a megítélését. Ám a régi „ügy” nem merült feledésbe, 1860-ban Lengyel József még csípős megjegyzést tett, arra utalva, hogy Júlia nem tett meg minden tőle telhetőt a férje felkutatásáért.

Ezen tőlem hallottakat beszélték el nejének is, ki azon év telén B. S. [Balázs Sándor] társaságában idáig utazást tett, miután ennyit hallott, megnyugodott benne, innét visszatért. Én, ha érdekelve lett volna, szívesen ajánlkozom vala, a helyet, hol elestét hiszem, megmutatni, de a nálunk töltött nap kellemes változatai, a kedves kis nőt annyira elfoglalák s igénybe vették, hogy ezt tőle nem is várhatám.¹¹⁸

A második házasság megromlásával, majd az 1867-es elváláskor kissé felélénkült a Júlia-ellenesség,¹¹⁹ mivel a tönkrement párkapcsolat és a válás okai (a férj kéjenc természete, durva bánásmódja, pornográf képgyűjteménye stb.) csak Mikes Lajos és Dernői Kocsis László nagyhatású, 1930-ban kiadott *Szendrey Júlia levelesládájának kincsei* című kiadványával váltak széles körben ismertté.¹²⁰ Arany Juliska például így írt Júliáról Rozvány Erzsébetnek 1861-ben tavaszán:

Most a' férjétől is válni akar. Alig hiszem hogy érdemes volna arra a szeretetre a' mivel édes Betta néni ujabban megajándékozta.¹²¹

A Szendrey Júliát hibáztató narratíva¹²² a halála utáni évtizedekben – különösen az 1880-as évektől – tovább eszkalálódott. Ennek emblemikus példája lehet Vadadi Berta¹²³ és Farkas Balázs, akik kifejezetten az akkori

ben és mint ünnepelt nő halt volna meg, ha – halála előtt egy évvel, 1867-ben – külön nem vált volna második férjétől.” MIKES–DERNŐI KOCSIS, 1930.

¹¹⁸ III. *Lengyel József levele*, Vasárnapi Ujság 1860. október 14., 507.

¹¹⁹ MIKES–DERNŐI KOCSIS, 1930.

¹²⁰ *Uo.*

¹²¹ Arany Juliska Rozvány Erzsébetnek, Pest, 1861. márc. 10., SAFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 91.

¹²² A Szendrey-recepcióról többet: GYIMESI Emese, *Az excentrikus nő és a múzsa (Szendrey Júlia alakja a magyar kulturális emlékezetben)*, *Hévíz* 23(2015), 463–469.; DIENES András, *Perújítás Szendrey Júlia ügyében...*, *i. m.*; MIKES–DERNŐI KOCSIS, 1930.

¹²³ Vadadi Berta *Visszaemlékezésem Petőfi nejére* című írása döntő szerepet játszott Júlia erkölcsi megítélésében. Elsőként a kolozsvári *Petőfiana* című évkönyvben jelent meg (1889) mindössze ötven példányban, azonban a Fővárosi Lapok –

köztudatban elterjedt tévhitekhez igazították az elbeszéléseiket. Farkas Balázs 1885-ben *Találkozásom Petőfi Sándorral a segesvári csata előtt* címmel közölt egy visszaemlékezést a *Függetlenség* című folyóiratban. A szerző emlékezetének öntudatlan, utólagos, anakronisztikus önkorrekcióira (?) Hatvany Lajos hívta fel a figyelmet. Farkas egyenesen Petőfivel meséltette el a – Világos után konstruált – Görgey-mítoszt, majd azt állította, hogy miután a költő felvilágosította őt a hadvezér „árulóságáról”, az „önmagáról megfélemedező” feleségéről is panaszkodott. E leírásban – mint látható lesz – a korban elterjedt „becsvágyó Júlia”-kép rajzolódott meg, mely úgy tűnik, az 1880-as évek közepére egy korszaknarratíva részévé vált. Farkas úgy nevezte meg a korszak két „árulóját”, mintha valamiféle történelmi tananyagot mondana fel:

Ezután gyorsított lépésben beszéltünk Kossuthról és Görgeyről. Kossuthnak Görgeyt rég föbe kellett [volna] lövetnie, mint hazaárulót s valamennyi Pózsonyban összegyűlt mágnást. Ebbeli nézetét hosszasan s ingerülten fejtegeté, amelyből megértettem, hogy Görgeyben nem lehet bízni [...] Panaszkodott boldogtalan házi életéről, ami előttem már titok nem volt, neje mint költőt szerette, de mint férjet nem, 1849-ben különösen egészen megfélemedezett férjéről, de sőt magáról is.¹²⁴

E „visszaemlékezések” rávilágíthatnak a nőt ért kritikák bűnbakképző természetére. A Júlia-ellenesség érvrendszere (Petőfi halottnak nyilvánítása; nem özvegyhez méltó, erkölcstelen életvitel; Petőfi névvel folytatott irodalmi tevékenység) új elemmel bővült,¹²⁵ amikor Szendrey Júlia hiúsá-

hirdetve az új évkönyvet – szélesebb közönség számára is elérhetővé tette az írást. Berta tizenhárom éves volt, amikor Júlia hozzájuk költözött a Petrichovich-Horváth-féle házba. A lány Júlia nőietlen megjelenésére, vad viselkedésére, erkölcstelen életmódjára (pl. férfi látogatókra, italozásra, felelőtlen költekezésre, orgiákra) emlékezett vissza negyven év távlatából. *„Petőfiana” Évkönyv ötven példányban*, Fővárosi Lapok, 1889. október 23., 2155–2156.

¹²⁴ A könyv egy kezdetleges formája 1947-ben, majd kidolgozva 1957-ben jelent meg öt kötetben, én a második, KISS József és PÁNDI Pál által sajtó alá rendezett, kétkötetes, 1967-es kiadásra hivatkozom. HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, II. kötet, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1967 (a továbbiakban: HATVANY Lajos, 1967) 850.

¹²⁵ 1880-ban Turi Mészáros István a nő „nagyvilági idegességéről”, „finnyás nervozításáról” számolt be Petőfi egy rokonával folytatott beszélgetése alapján, amely szerint a feleség meglehetősen rossz viszonyban volt a költő szüleivel az 1848 nyarán történt összeköltözésükkor. Illetve 1904-ben Prielle Kornélia egészen fiatal férje, Rozsnyai Kálmán sem ábrázolta igazán rokonszenvesnek

ga is bekerült a költő halálának elbeszéléskészletébe. A nő immáron nem csak hűtlen özvegyként, hanem Petőfi halálának okozójaként jelent meg a visszaemlékezésekben.

Júlia hiúsága és Petőfi eltűnése közötti összefüggésekre utaló (azokat „tagadó”) megjegyzés először egy Jókai-novellában merült fel, melyet a szerző 1872. febr. 11-én olvasott fel a Kisfaludy Társaság gyűlésén, majd 1898-ban újra feldolgozott, *Petőfi eszmecsírái* címen. Az elbeszélés szerint 1848. március 30-án (vagy június 11-én¹²⁶) a férjét féltő Júlia kérésére Jókai bezárta a költőt közös Dohány utcai lakásukba, hogy az ne tudjon megjelenni a városháza előtt egy életveszéllyel járó politikai megmozduláson. Jókai történetében ugyan Júliának sikerül megzaboláznia büszkeségét férje biztonsága érdekében, s emiatt voltaképpen kifejezetten pozitívan ábrázolja őt az elbeszélő, ám a későbbi Júlia-recepció tükrében mégis sokat sejtet az írás. Egyrészt, az elbeszélő úgy dicséri Júliát, hogy egyszerre a hiúságát is nyomatékosítja, melyet általánosan ismert tényként kezel; másrészt úgy védi Júliát, hogy valamiféle mérleget állít fel a „hitves szerelem” és „honleányi dicsvágya” között, amely hiába dől el a szerelem oldalára, mégis megfogalmazódik egyfajta általános ok-okozati viszony Júlia hiúsága és Petőfi tragikus sorsa között.

Én a nemzetőri fegyveremért siettem, s az alatt Petőfi Júlia utánam jött, és kért, hogy ne engedjem férjét elmenni velem, ő retteg az életéért. A veszély percében mégis erősebb volt nála a hitves szerelem, mint a honleányi dicsvágy.¹²⁷

1884-ben Ifj. Nagy György a Petőfi Társaság heti közlönyében adott közre egy különös történetet, melyet Bathó Ignáctól, a költő egy rokonától hallott, s amely azt sugallja, hogy Júlia kifejezetten nehezményezte, hogy a férje nem vesz részt a harcokban. Az elbeszélés 1849 nyarán játszódik, és Petőfiék anyagi problémákkal terhes mindennapjait mutatja be. Nagy szerint Bathó Ignác vidékre kívánta csábítani a forradalmárt a háború elől, azonban az anyagiags feleség arrogáns és flegmatikus hangnemben

az 1848 júniusi követválasztáskor a költővel mostohán bánó, s a szabadszállási lakosságról leereszkedően nyilatkozó (értsd. a helyieket „bugris parasztnak” nevező) Júliát. Ám e forrásokból legfeljebb a kor általános Júlia-képének egy negatív jellemvonására következtethetünk. *Uo.*, 323. és 404.

¹²⁶ Az 1898-as novellában már néhány nappal későbbre esik a megegyezően leírt jelenet dátuma. *Uo.*, 367.

¹²⁷ JÓKAI MÓR, *Az én kortársaim*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 7(1871–1872), 239–280., 274–275.

számonkérte könnyekig bántódott férjét, amiért nem állt be korábban a seregbe, csak miután már harcba szállt a „haza fiatalságának színe-java”.

– Elfogadom az Emich ajánlatát. / – Sándorkám, mind csak fel nem veszed? Hát én miből éljek? – kérde Petőfiné. / – 1600 forintot felveszek, 400-at meg itthagytok neked. Elég lesz annyi? / – Én nem bánom, tégy amit akarsz. / – Talán nehezedre esik, hogy kardot kötök? Hiszen most minden jóra való ember a csatatéren van. / – A te dolgod, én azon csodálkozom, hogy te még csak most jöttél erre a gondolatra, mikor már a haza fiatalságának a színe-java harcol. [...] Világlo szemének tekintetében szembetűnőleg észrevehető volt a zavar, a megbántás, mély lelki gyötrelmek kifejezése. Ideális szerelmének ilyen kevésre becsülése, egész valójában megrendítette. [...] s ezt a szeméből kicsordult két nagy könnyecsepp is igazolta.¹²⁸

Vachott Sándorné visszaemlékezései a legkritikusabbak Júliával szemben. Vachottné Júlia „becsvágyának” visszatérő kihangsúlyozása mellett¹²⁹ már egészen explicit módon vádolta a nőt a költő halála miatt. Az írásaiban eltérő történelmi szituációkkal kapcsolatban is rendszerint ugyanazt a történetet mesélte el, lehetett szó az 1849 januári Vetter Antallal való összetűzésről,¹³⁰ az 1849 februári Mészáros Lázárral kialakult nyakravaló-ügyről,¹³¹ vagy az 1849 augusztusában történt erdélyi sereghöz való csatlakozásról.¹³² E történetekben Petőfi szűkebb köre (Vachott, Vörösmarty) megkísérelte lebeszélni a költőt a harcokban való részvételről, esetleg megpróbálta jobb belátásra bírni egy-egy rosszul kezelt konfliktus során, ám a hiú feleség szavai a büszke férjet mindig rossz (végzetes) irányba térítették. A visszaemlékezésekben hangsúly kerül arra is,

¹²⁸ IFJ. NAGY György, *Petőfi Sándor életéből*, Koszoru, A Petőfi Társaság heti közlönye, 1884. március 9., 153–156.

¹²⁹ „Petőfiné életének a forradalom időszaka volt aranykora; ambíciója e becsvágyó asszonynak csak akkor lehet kielégítve, midőn az ifjúság őt, csaknem annyira ünneplé, mint férjét. Ha megjelent a tömeg között, éljent kiáltának neki.” VACHOTT Sándorné, *IV. Budapest 1848-ban = Rajzok a múltból (Új sorozat)*, Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny 24(1888), 32.

¹³⁰ Valószínűleg az okozta a konfliktust, hogy Petőfi az őrnagyi előléptetés ügyében felkereste Vetter Antal helyettes hadügyminisztert, aki ekkor megrótta a költőt, amiért hosszú ideig engedély nélkül maradt távol, sőt, a szolgálati mulasztását még előléptetési folyamodvánnyal is tetőzte. HERMANN Róbert, *„A nyakravaló-ügy” – Új értelemzési keretben*, *Hadtörténelmi Közlemények* 129(2016), 643–646.

¹³¹ A nyakravaló ügyről részletesebben: UO.

¹³² Ezt később részletesebben tárgyalom.

hogy Júlia beképzeltsége és exhibicionizmusa sodorta veszélybe a költőt. Így írt például emlékirataiban a Vetter tábornokkal kapcsolatos incidensről:

Minden hasztalan volt! / *Egy Petőfi Sándort kímélni, csak kötelességük* még a copfos uraknak is, – szól közbe Juliska büszkén és nyomatékkal. – Ezért marad Sándor továbbra is katona s nem fog viselni sem kardot, sem nyakravalót – tevé hozzá nyájas de csaknem kihívó mosolylyal emelve fel sötét szemeit férjemre. / Erre azután már Vörösmartynak is fejébe szökött a vér [...] / Inkább elviselek egy kis veszélyt, mint hogy Sándor megalázza magát [...] / E szavak döntének, Petőfi Juliskán kívül minden más hatást eltávolítva magától, elragdattva ölelé meg *a feleségek feleségét* s boldogságtól sugárzó tekintettel jelenté ki, hogy Juliskának igaza van, hogy akkor volna dicső nemzetünk, ha minden asszony hozzá volna hasonló.¹³³

Szó szerinti egyezéseket találunk a nyakravaló-üggely kapcsolatos elbeszélésben:

De alig találta föl nejét körünkben, midőn mindnyájunk jelenlétében elbeszélé a dolgot, egyszerűen, szelíden, mintha Mészáros Lázár hatását érezné. – És te nyugodtan végig hallgattad oktalan tanácsát? – kérde Juliska kigyúlt arcokkal s oly hangon, mely csaknem megvető volt. – Nem érezted a vén copf szavaiban a sértő gúnyt, – a burkolt fenyegetést – az iskolás gyermek irányában illő fenyegetést? Oh Sándor, van-e véred, hogy méltólag vissza nem utasítád a vén kotnyeles ízléstelen beavatkozását... Petőfinek ennél nem kellett több, hogy Mészáros Lázár minden jóakaró szava más színben tűnjék föl előtte – hasztalan csöndesítéink valamennyien, Vörösmartytól kezdve [...].¹³⁴

Kísértetiesen hasonlóak a hírhedt *Petőfiana* című évkönyvben olvasható emlékei is, melyben az erdélyi sereghez való csatlakozás előtti szűk körű baráti beszélgetéseket örökítette meg:

Meg is kísérté férjem lebeszélni Petőfi szándékáról, [...] De hasztalan volt minden szó és rábeszélés, neje menni akart [...] E kitűnni vágyó fiatalasszony valószínűleg több dicsőséget remélt, mint férje s talán Petőfi oldalán, önmaga számára több csodálót, Bem táborában, mint koszorúzott főváros falai között,

¹³³ VACHOTT Sándorné, IX. *Különféle tarkaságok = Rajzok a múltból (Uj sorozat)*, Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny 24(1888), 194.

¹³⁴ HATVANY Lajos, 1967, 606.

hol a közfigyelem akkor kizárólag a kormányzóval foglalkozék, – s így Petőfi-nek mennie kelle.¹³⁵

A veszélybe sodró, manipulatív nőszemély toposza jelenik meg Szendrey Júliával kapcsolatban Hentaller Lajos 1895-ös visszaemlékezésében is, melyben a szerencsétlenül sikerült szabadszállási követválasztás idéződik meg.

Petőfi nem akarván kitenni szóbeli, esetleg tettleges inzultusoknak – hajlandó volt visszamenni Kun-Szent-Miklósrá, amikor megszólalt Petőfiné, s ezt mondta: – Nem megyünk! Itt fogunk maradni, itt kell maradnunk. Ha agyonakarnak verni bennünket, jól van, verjenek agyon, hanem azt ne mondhassa senki, hogy te hátráltál. [...] És Petőfiék maradtak!¹³⁶

A feleség hiúságáról beszámoló visszaemlékezések mellett a csatát megelőző mezőberényi napok is felvetették Júlia felelősségének kérdését. Elsőként Egressy Gábor említette meg naplójában, hogy 1849 júliusában Petőfi a feleségével tanácskozott utoljára, mielőtt döntést hozott volna az erdélyi csapathoz való csatlakozásról.¹³⁷ Orlai Petrich Soma 1860-as megjegyzése szerint Júlia „őt [Petőfit] követni nyilatkozott, hová sorsa vezeti”.¹³⁸ Ezt erősítette meg Kertbeny Károly és Baráth Ferenc¹³⁹ – Orlain alapuló – későbbi elbeszélése is: „Petőfi végre Júliát kérdezte, hogy mit gondol az? Júlia azt mondta: neki mindegy, Petőfivel megy, ahová az akar.”¹⁴⁰ Fontos kiegészítés, hogy a történeteket szintén leíró Bonyhai Benjámin nem így emlékezett. A mezőberényi birtokos szerint Júlia a családi kötelességekre hivatkozva kifejezetten az erdélyi út ellen foglalt állást. „Neje, családja iránti kötelességre hivatkozással, igyekezett őt lebeszélni az Erdélybe menetről.”¹⁴¹

A kommunikatív emlékezet ellentmondásos állításait követően a kultikus emlékezet hozott ítéletet a mezőberényi napok kapcsán.¹⁴² A „me-

¹³⁵ Az évkönyv rendkívül nehezen hozzáférhető, Hatvany Lajos idézi. FARNOS Dezső, *Petőfiana* 1(1889); HATVANY Lajos, 1967, 686.

¹³⁶ *Uo.*, 398.

¹³⁷ *Uo.*, 771–772.

¹³⁸ XXXIX. *Orlai levele*, Vasárnapi Ujság 1861. március 10., 115.

¹³⁹ HATVANY Lajos, 1967, 770.

¹⁴⁰ *Uo.*, 771.

¹⁴¹ *Petőfi Mező-berényben*, Vasárnapi Ujság 1881. február 2., 138.

¹⁴² E fogalmakat a Jan ASSMANN-i értelemben használom. *A kollektív emlékezés formái: Kommunikatív és kulturális emlékezet = A kulturális emlékezet. Írás, emléke-*

zőberényi pör” szigorú kezdeményezője Hatvany Lajos volt. Elsőként 1947-ben foglalkozott a mezőberényi napokkal az – 1955/57-ben öt kötetben kiadott – *Így élt Petőfi* című korszakos könyvének egy kezdetleges változatában, melyen Németh László 1954-ben megjelent, *Petőfi Mezőberényben* című drámája is alapult.¹⁴³ Hatvany mindenkit felelőssé tett, aki nem tiltakozott a végzetesnek bizonyuló erdélyi út ellen.¹⁴⁴ Még a cse-csemő Zoltánt is jobbnak látta volna meghalni a költő ellenében,¹⁴⁵ azonban mindenekelőtt Egressy Gábort és Júliát jelölte ki fő felelősöknek, hiszen ők voltak a legnagyobb befolyással Petőfire a végzetes döntéshozatalkor. Jelezve tárgyilagosságát, említést tett Bonyhai véleményéről is, ám Júlia – általa „útszéli romantikával” jellemzett – karakteréből kiindulva az Orlai-féle elbeszélést tekintette hitelesnek.

S ezért nem lehet az apa- meg a fia- Petrics, Bonyhai, Egressy és Berényi írásait szívdobogás nélkül olvasni. Folyton az az érzésünk, hogy bele kell avatkoznunk az eseményekbe, s föl kellene forgatni azoknak a végzetes menetét. [...] mért nem volt senki, aki Egressynek torkára fojtsa a szót, s úgy bánjon vele, hogy világléteiben megemlegesse [...] Mégis még egy, egyetlen egy utolsó mentsvár még vár Petőfire, a felesége! »Mit mondasz Juliskám, menjünk-e?« Most, most óh ha most egy nő áll Petőfi mellett, nem is valami kivételes, hanem csak olyan feleségnek való, amelyet tucatszámra kaphat minden filiszter, akkor egy ilyen derék jó, gondos asszony bizonyára nem mondhatott volna mást, mint hogy »Ugyis veszve minden! minek mennél?« Ezt, ennyit, Júliának egy szóval sem kellett volna többet mondania, és Petőfi mentve van. [...] Nincs asszony, nincs barát a költő körül, aki tudná, mi a kötelessége.¹⁴⁶

zés és politikai identitás a korai magaskultúrákban, ford. HIDAS Zoltán, Budapest, Atlantisz, 2013.

¹⁴³ A drámáról bővebben: GREZSA Ferenc, „A legbűnösebb magyar egyfelvonásos”: Németh László: *Petőfi Mezőberényben*, Tiszatáj 44 (1990), 74.

¹⁴⁴ „A mezőberényi pör mind mai napig elintézetlen. Nagy, örök pör ez, melynek vádoltja: mindenki, aki 1849. július 18-én élt és lélegzett mezőberény városában... férfiak, asszonyok, lovak... s még a házak, kapuk és falak is!” HATVANY Lajos, 1967, 776.

¹⁴⁵ „Még Zoltánka miatt is düh fojtogat, hogy olyan rosszkor talált megbetegedni, [...] Bár inkább a poronty pusztult volna el, akiből úgysem lett valamirevaló ember, hogy a maga halálával terelje el az apját a halálba vezető úttól.” *Uo.*, 775.

¹⁴⁶ *Uo.*, 775–778.

4.3. Kimondatlan vádak, látens indulatok?

Schöpflin Aladár már Hatvany ítéletozata előtt írt a nő nyilvános meghurcolása mögött húzódo különös társadalom-lélektani mozzanatról. A forrásokban Júlia bűnbak-szerepe csak az 1880-as évektől mutatkozik meg, a Nyugat kritikusa mégis egyféle felelősségvárító, feszültséglevezető aktust látott már az 1850-es évek támadásai mögött is.

Julia a Petőfi-legenda áldozata volt. A költő emlékét a kortársak szemében felnagyította a csatatéren elhunyt hős alakja s megkezdődött az az idealizálás, amely tárgyát az emberek fölé, túlzott méretekre igyekszik emelni. Ezzel egyidejűleg az összeomlott szabadságharc romjain megkezdődött a bűnbak-keresés. A politikában még habozott a közvélemény, Kossuthban keresse-e a bűnbakot, vagy Görgeiben. Petőfi bűnbakját hamar megtalálták Julia személynében.¹⁴⁷

Kerényi Ferenc sem tett különbséget a Júliát ért megszegyenyítés és az évtizedekkel későbbi visszaemlékezések között. Nehezen bizonyítható, mégis felmerül a gyanú, hogy esetleg a szabadságharc utáni, Júliát érő támadások mögött már lappanghattak bizonyos felelőskereső-mechanismusok, melyek a későbbi emlékezet során kerültek jól artikuláltan a felszínre. Erre utal Jókainak egy apró megjegyzése 1855-ből, melyet az *Egy magyar költő életéből* című novellájában ejtett el Petőfi korábbi szerelme, Etelka kapcsán. Jókai ugyan nem említette nyíltan Júlia felelősségét, inkább az elhunyt lányt dicsérte –, a gondolata mégis befejezetlennek tűnik, mely az olvasó kiegészítésére vár.¹⁴⁸ „Évekig gyászolta Etelkát. Szegény ifjú gyermek, ha ő meg nem halt volna, talán Petőfi is élne most. Talán őrszelleme tudott volna lenni a földön.”¹⁴⁹

További érv lehet Egressy Gábor példája is, akit – Kerényi Ferenc szerint – rövid ideig szintén fenyegetett a bűnbak-szerep, ugyanis Mezőberényben ő is a Petőfi halálához vezető erdélyi út mellett érvelt. Azonban a színész megbocsátást és visszafogadást nyert az *Egressy Gábornak* című

¹⁴⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Szendrey Júlia*, Nyugat 23(1930)/12, elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00492/15275.htm>

¹⁴⁸ Megjegyzendő, hogy Jókai Prielle Kornéliával kapcsolatban is egészen hasonló gondolatokat fogalmazott meg 1891-ben: „Nem lett volna-e jobb, ha Petőfi megtartotta volna az új jegygyűrűjét?” JÓKAI Mór, *Petőfi Eszmeország = Őszi fény*, Budapest, Révai testvérek kiadása, 1898, 73–87.

¹⁴⁹ JÓKAI Mór, *Egy magyar költő életéből = Tarka élet*, Budapest, Unikornis Kiadó, 2008, 5–39.

Arany-költemény megjelenésekor. A színész önfelmentő törekvéseként értelmezhetők a *Törökországi napló* Petőfi erdélyi útjáról szóló oldalai.¹⁵⁰

Engem ő hívott ide: tehát nincs mit magamnak szememre vetnem. De mégis, ha Berénybe félórával később érkezem: ez vele nem történik!... Erdélyt ohajtád nyugalmad honának: ime teljesült...¹⁵¹

Ide kapcsolható Petőfi szellemének megidézése is, amely során – Egressy Ákos leírása szerint – a megidézett költő maga nyilatkozott a színész ártatlanságáról: „Oh, te nem, Gábor; lelket látom én; az Isten akaratá volt; téged vádolnom nem szabad, barátom!”¹⁵²

A bűnbakképzés szerepéről a társadalomtörténet, a szociológia és a pszichológia kurrens kutatásai is beszámolnak.¹⁵³ A bűnbakképzés – csoportkohéziós ereje mellett – megszemélyesíti és racionalizálja a társadalmat ért feldolgozatlan traumát. A Petőfi első „hivatalos” halálhíre (Júlia második házassága) utáni társadalmi reakciók¹⁵⁴ valamint a későbbi Júlia-recepció is a bűnbakképzés folyamatára emlékeztethet, mely során – gombhoz varrt kabátként – egyre egyértelműbb és közvetlenebb formában jelentek meg a nő felelősségét firtató vádak.

¹⁵⁰ KERÉNYI Ferenc, *A körözőlevéltől a szoboravatásig...*, i.m., 130–131.; Uő., *„Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 123.

¹⁵¹ EGRESSY Gábor, i.m., 6.

¹⁵² EGRESSY Ákos, *Petőfi Sándor életéből*, Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadói Vállalat, 1909 (XII. füzet), 100.

¹⁵³ A bűnbakképzésről bővebben lásd.: pl. *Bűnbakok minden időben: bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben*, szerk. GYARMATI György, Pécs-Budapest, Kronosz Magyar Történelmi Társulat Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2013.

¹⁵⁴ Dienes András is hasonló folyamatra utal Júlia negatív megítélésének vizsgálatakor: „Júlia és Petőfi régi társaságában – a barátok és ellenségek körében – kiirthatatlanul éltek az özvegysége néhány hónapjáról terjesztett pletykák, és hogy férjhezmenetelével nem várta meg a gyászidő leteltét. A nemzet gyászidejét értem ez alatt.” DIENES András, *Perújítás Szendrey Júlia ügyében...*, i.m., 313.

5. Petőfi halálának külföldi fogadtatása

Petőfi halálhíre hamar eljutott külföldre is. A frankfurti Allgemeine Zeitung már 1849. október 2-án említést tett a költő haláláról.¹⁵⁵ A berlini Magazin für die Literatur des Auslandes 1849. november 10-i számának címlapján F.J. Freiholtz¹⁵⁶ közölt egy a bohém-Petőfi toposzából kiinduló,¹⁵⁷ elnézően megrovó hangnemű nekrológot. Az ismeretlen szerző a költő hősi halálának hírére ragadott tollat; úgy vélte, hogy a korábbi, „Éljen a bor!” után most egy nemesebb ügyért harcolt, az „Éljen a haza!” jelszava alatt.¹⁵⁸ 1850-ben Pataky K.M. is Petőfi halálára következtetett Lipszében kiadott történelmi tanulmányában; szerinte sok tisztet elfogtak vagy megöltek, és minden jel arra mutat, hogy az utóbbiak közt volt Petőfi is. A költőről senki nem tudott bővebb tájékoztatást adni, majd – mint

¹⁵⁵ „Der Dichter Petőfi, ein grosses talent, ist auch in einer der Schlachten gefallen,” Allgemeine Zeitung, 1849. október 2.

¹⁵⁶ A szerző személyi adatai ismeretlenek; a Petőfi-Adattár feltételezi, hogy álnévet használt. *PAt I., 418.*

¹⁵⁷ A külföldi sajtó korabeli megítéléséről: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Bevezetés a „német-magyar” szépirodalomba: Arany János német recepciójának első időszaka*, Tiszatáj 71(2017), 41–71.

¹⁵⁸ „Zu den edelsten Opfern, die der letzte Verzweigungskrieg der Magyaren gefordert, gehört auch der ungarische Minstrel Alexander Petőfy. Mit der Harfe auf dem Rücken und dem Schwert an der Seite, ist er in den Kampf gezogen, um sein Blut für das einzusetzen, was er als recht und heilig erkannt: für den Ruhm und die Freiheit seines unglücklichen Vaterlandes. Ich habe jüngst gelesen, daß er untergegangen sey, wie so viele Andere. – Wenn er früher oft begeistert niedergesunken seyn mag mit dem Rufe: »Elljen a bor«, diesmal ist er gefallen mit dem Rufe: »Elljen a haza«, wahrscheinlich eben so begeistert, wie sonst, aber von und für eine bessere Sache. Petőfy war, um ihn kurz zu schildern, ein junger Ungar. Feurig und leicht erregbar, ließ er sich von jedem glänzenden Eindruck hinreißen. Er war Fanatiker in der Liebe zum Wein, zu den Frauen und zum Vaterland. Zu leichtsinnig, um sich auf tiefer gehende Prüfungen seines Verstandes einzulassen, folgte er nur dem Drange seines Herzens, und wenn es auch wahr seyn mag, daß alle Leben erweckende und Segen bringende Gedanken vom Herzen kommen, so ist es eben so wahr, daß der Mensch, der sich nur der Leitung des Herzens überläßt, in alle Fehler und Irrthümer fällt, durch die er von Stufe zu Stufe seiner Menschenwürde verlustig wird. Petőfy ist nicht so tief gesunken, aber ohne das Dazwischenkommen der neuen ungarischen Schilderhebung wäre er vielleicht doch untergegangen im Sumpfe poetischer Lüderlichkeit” *PAt I., 342.*

írta – hamarosan kiderült, hogy a foglyok között sem volt, és hiábavaló-
nak bizonyult a költő utáni kutakodás is.¹⁵⁹

A Petőfi életben maradásáról szóló elbeszélések leginkább Kertbeny
Károly és más magyar emigránsok tevékenysége révén terjedtek. A sok
tekintetben szabadabb mozgáskörrel rendelkező emigránsok számára
Petőfi sorsa már a szabadságharc utáni időkben is „nemzeti ügyet” jelen-
tett.

S nem akad ember, ki meg tudná mondani, milyen volt végórája? Nem állt
senki oldala mellett, ki végfohászatát fölvette volna? Senki, ki ösmerte s az utó-
kornak elmondta volna: én láttam Petőfit elesni, itt és itt e körülmények kö-
zött! Kozákoktól levetkőztetett holtteste muszkák- és cserkeszekkel közös sír-
ba tetetett-e? ... Ti, 'kik közel vagytok a helyszínéhez, viseltessetek, az elhunyt
költő emléke iránt némi pietással, kövessetek el mindent, hogy végórájáról bi-
zonyost tudhassatok meg!¹⁶⁰

Előfordult, hogy a hazai optimista teóriákat Franciaországból cáfolta meg
egy-egy hazai sajtóval kapcsolatot tartó emigráns: „Hogy Petőfi és Pálfi
ide megérkeztek volna, eddig nem valósul; ha úgy volna, bizonyosan
találkoztam volna velök.”¹⁶¹

Külföldön a magyar közbeszédre jellemző érzelmi érintettség hiánya
miatt mégsem alakult ki egy hazaihoz hasonló, kaotikus diskurzus. 1849.
május 26-án Kertbeny Károly a Nürnbergben írt előszavában azon remé-
nyét fejezte ki, hogy az új fordítása még életben találja a költőt.¹⁶² Ám mi-
re a kötet ténylegesen megjelent, már hírek terjengtek a szabadságharc

¹⁵⁹ PATAKY K. M., *Bem in Siebenbürgen: zur Geschichte des ungarischen Krieges: 1848 und 1849*, Lipcse, Verlag von Otto Wigand, 1850, 99–100. „Bis auf eine einzige fielen alle unsere Kanonen bei Segesvár in die Hände der Russen. Von dem Generalstabe wurden einige offiziere gefangen, viele getötet. Unter den letzteren befand sich, allem Anscheine nach, der gefeierte Dichter Petőfi, der schon den Winterfeldzug an des Generals Seite mitgemacht hatte, und nun eben erst aus Ungarn kommend, gerade an dieser unglücklichen Expedition zuerst Unheil nehmen musste. Niemand fand sich, der nähere Auskunfft über ihn hätte geben können. Bald erfuhren wir mit bestimmtheit.”

¹⁶⁰ PATAKI Miklós, *Petőfi Sándor költeményei külföldön*, Pesti Napló, 1851. január 2.

¹⁶¹ Pesti Napló 1850. július 8.

¹⁶² „[E]ngedje a Mindenható, hogy e könyv téged életben mint győztöst, és egy oly orában találjon, melyben nagylelkü Nemzetünk szabaddá lett, és Téged, mint szabad Fiát magasztalhasson.” *Gedichte von Alexander Petőfy*, Aus dem Ungarischen übertragen durch Károly KERTBENY, Frankfurt, Literarische Anstalt, 1849.

leveréséről és a költő haláláról. Kertbeny 1850-es *János vitéz*-fordításának előszava a frankfurti lap tudósítását idézte Petőfi eltűnése kapcsán, megjegyezve, hogy a legközelebbi barátai még mindig kételkednek a költő halálában.¹⁶³ Az éppen Lipcsében tartózkodó Kertbeny 1850 októberében még Petőfi párizsi tartózkodásáról, majd 1851. január 1-én már a magyarországi bujdosásáról mesélt Arany Jánosnak.

Petőfi, ha valóban Párizsban él, ugyancsak hálátlan, mert egyszer sem válaszolt leveleimre, holott mégiscsak én szereztem neki polgárjogot és tartós elismerést Németországban. Ha nem volnék honfitársa, talán már régen megköszönte volna.¹⁶⁴

Petőfi ügyében 1850 márciusában írtam Emichnek s ő határozottan biztosított róla, hogy él! sőt hozzátette, hogy Petőfi saját kezéből vette át költeményeinek második kötetét! Bettina von Arnim bárónő is azt írta nekem Berlinből, hogy egy ifjú Teleki mondta neki, biztosan tudja, hogy Petőfi, mint bújdosó, még egyre rejtőzködve él otthon. – Tudakolja meg ezt pontosan, kedves földi – mind a magam, mind az Ön és honfitársai megnyugtatójára.¹⁶⁵

Kertbeny és Eisler Mórral közösen szerkesztette az 1851-es, Lipcsében megjelent, *Hangok a múltból* című, szabadságharcos és egyéb nemzeti témájú dalokat tartalmazó kötetet.¹⁶⁶ Ez tartalmazta – a már említett – Petőfinek tulajdonított, valójában Sárosi Gyula által írt *Farsangi dal*. A vers autorizálásához fűzött jegyzetben megengedőbb volt a fordító – mindkét eshetőséget fenntartotta Petőfi sorsával kapcsolatban.

A „Farsangi dal” alatt „Petőfy Sándor” neve állott; a’ „Pusztán” címűnél semmi szerző nem volt kitéve. Petőfyre nézve nem tudjuk, hogy léte vagy nem léte felől szárnyaló homlokegyenesti hírek közül melyiknek adjunk hitelt, de föltéve, és szívünk mélyéből ohajtva hogy koszoruzott költőnk még

¹⁶³ „In Nro. 245 der »Allgemeinen Zeitung« vom 2 Octbr. 1849 stand zwar: »Der Dichter Petőfi, ein großes Talent, ist auch in einer der Schlachten gefallen,« was aber von seinen näheren Freunden noch bezweifelt wird.” Alexander PETŐFI, *Der Held János. Ein Bauernmärchen, Aus dem Ungarischen übersetzt durch Károly KERTBENY*, Stuttgart, Eduard Hallberger, 1850.

¹⁶⁴ Kertbeny Károly Arany Jánosnak, Lipcse, 1850. október 28., *AJÖM XV.*, 679.

¹⁶⁵ Kertbeny Károly Arany Jánosnak, Lipcse, 1851. január 1., *AJÖM XV.*, 691–693.

¹⁶⁶ DEÁK Ágnes, *Két pályakép a rendőrbesúgók világából*, *Holmi* 10(1998), 349–350.

nem hagyta volna el haldokló hajlékát, hajlandónk volnánk, az előttünk lévő két költemény közül inkább az utolsót neki tulajdonítani.¹⁶⁷

Azonban ekkoriban csak az osztrák hatóságok voltak igazán fogékonnyak¹⁶⁸ a túlnyomórészt magyar kötődésű, optimista hipotézisekre – a külföldi közvélemény sokkal kevésbé. Talán kivételnek tekinthető egy Kertbeny fordításkötetéről szóló ismertető, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy Petőfi neve rákerült a hatóságilag körözött személyek listájára.¹⁶⁹ Ebből esetleg feltételezhető, hogy a szerző elképzelhetőnek vélte Petőfi bujdosását. Máskülönben nemigen található nyoma annak, hogy a külföldi közvéleményt komolyabban foglalkoztatták volna a költő sorsának talányai. Más országok a magyar belpolitika iránti élénk érdeklődésük ellenére sem voltak túlzottan involváltak ebben a kifejezetten hazai érintettségű kérdésben, megelégedtek a legvalószínűbb eshetőséggel. Az angolra fordított *János vitéz* szigorú, névtelen kritikusa egyszerűen csak múlt időben írt a költő – szerinte – komolyabb művészi kiteljesedéssel nem kecsegtető életpályájáról és természetéről.¹⁷⁰

A Petőfi halálához köthető külföldi források áttekintése valószínűleg önálló tanulmányt érdemelne, azonban a teljes szövegtörzs áttekintése nélkül is megállapítható, hogy a nemzetközi szinten nem igazán érzékelhető az egzaltált hazai párbeszédben megfigyelhető információzavar.

¹⁶⁷ *Hangok a' multból, A' magyar nemzet' nagy napjainak emlékeül*, Összeszedte és kiadta Két magyar honfi, Lipcse, Keil Ernő és Társa, 1851, 341. A kötet megjelenéséről további adatok: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Bevezetés a „német-magyar”...*, i.m., 41–71.

¹⁶⁸ A hatóságok több alkalommal is szabotálták Kertbeny fordításainak kiadását. Petőfi Sándor mellel 1854-ig volt a hatóságok homlokterében, az osztrák rendőrség tevékenységét jelentősen meghatározták a magyar emigránsoktól származó pletykák. Az utolsó eljárás például éppen egy londoni ügynök hírsztelése nyomán indult el.

¹⁶⁹ „Petőfy's Name steht jetzt auf der Liste der Proscribirten.” *PAT I.*, 341.

¹⁷⁰ A kritikáról TÖRÖK Zsuzsa értekezik bővebben a Tiszatáj Arany János 200. születésnapját ünneplő számában. *Arany és a britek: A Toldi és a Murány ostroma a londoni Athenaeumban*, Tiszatáj 71(2017), 72–82.

AZ ERDÉLYI HIVATÁSOS SZÍNJÁT SZÁS CENTENÁRIUMI
EMLÉKKÖNYVE –
SZÍNHÁZ ÉS FÉNYKÉPEZÉS A 19. SZÁZAD VÉGI KOLOZSVÁRON

REZÜMÉ

Az erdélyi hivatásos színjátszás 1892-es centenáriumának egyik összegző, lezáró (és nem utolsósorban megvásárolható) produktuma az 1893-ban gazdag képanyaggal kiadott, Hegyesy Vilmos által szerkesztett *Emlékkönyv az erdélyi magyar színészet száz éves jubileuma alkalmából* című kiadvány. A kötet a színjátszás és színház történetét áttekintő tanulmányok, valamint az ünnep szervezését és egyes mozzanatait összefoglaló írások mellett gazdag képanyagot tartalmaz. Tanulmányomban a vizuális anyagot vizsgálom meg szorosabban, reflektálva a képek és szövegek párbeszédére, illetve arra a sajátos ünnepi idősíkra is, amelyben a diszkurzív szinten túl vizálisan egymás mellé kerülnek a kolozsvári színjátszás 1792-es és 1892-es támogatói és színészei.

KULCSSZAVAK: 19. századi színház, erdélyi színjátszás, centenárium, fényképezés, emlékkönyv

ABSTRACT

The Centenary Album of Professional Hungarian Acting in Transylvania Theatre and Photography in 19th-century Kolozsvár

The centenary commemoration of the beginnings of professional Hungarian acting in Transylvania – organized in the theatre of Kolozsvár in 1892 – concluded with a physical, collectible product: a memorial album that included not only studies about the past and present of the theatre together with the details of the festivities, but ample and impressive visual material as well. The paper focuses on these photographs, reflecting on the dialogue between text and image, and on the very specific perception of time during the celebrations: apart from the discursive level, the past and present of Transylvanian acting, 1792 and 1892, appear also visually next to each other on the photographs.

KEYWORDS: 19th century theatre, Transylvanian theatre, centenary, photography

Előzmények: Veress Ferenc és a Fényképezési Lapok

A kolozsvári színház és a kolozsvári fényképezés érdekesen fonódik össze Mikó Imre gróf, színházpártoló mecénás, az 1870-es években a színházat vezető bizottság elnöke, amatőr fényképész, és Veress Ferenc fotográfus által. Az 1832. szeptember 1-én Kolozsváron született Veress aranyművesnek tanult Nagyenyeden. Itt ismerkedett meg Zeyk Miklóssal – aki az 1840-es évek elején Erdélyben az elsők közé tartozott, akik a dagerrotípiát tanulmányozták – és fotókörevel, de az amatőr fényképész Kornis Zsigmonddal is Enyeden kötött barátságot. Veress pályája elején, az 1850-es években, több amatőr fényképész arisztokrata segítette: Kornis korai halála után báró Apor Károly segítségével Veress új mecénásra talált Mikó Imre gróf személyében,¹ akit fotózni tanított. Veress 1853-ban elsőként nyitott műtermet Kolozsváron. Mikó, aki a kolozsvári színház alapvagyona gyarapítására keresett megfelelő módokat, szövetkezett vele: a gróf közbenjárására Veress Erdély arisztokráciájának jelentős részét lefotózta, a képeket albumokba rendezte, majd az ezek eladásából származó bevételek nagyobbik részét a színháznak adományozta, a maradékból külföldi tanulmányútra ment.² Kincses Károly Veressről szóló könyvében³ közölt egy csodálatos műgonddal elkészített kollázst – az ő forrásmegjelölése szerint az Országos Színháztörténeti Múzeumban őrzik –, szerényen (és autográf kézirattal a kép alján) *Kolozsvári arcképek az 1850-es évekből* címmel. A tablón, „mely az akkori fotográfia egyik csúcsteljesítménye, 17 sorban, 32 oszlopban 391 személy arc- vagy mellképe látható. Az ilyen montázsok úgy készültek, hogy a vizit- vagy kabinet-méretű negatívokról másolatokat gyártottak. Ezután megtervezték a tábló méretét, szerkezetét, majd a képeken körülvágták a fejeket, arcokat, itt-

¹ KINCSES Károly, *Levétel Veressnél, Kolozsvárt*, Magyar Fotográfiai Múzeum – VIPress, Kecskemét–Budapest, 1993, 31–32.

² Uo., 34–35.

³ Veress életművének szisztematikus feldolgozása még várat magára, Kincses Károly hivatkozott monográfiáján kívül rövidebb publikációk született róla, legfrissebb ezek közül Újváry Dorottya kutatása, amely elsősorban a fotográfus Erdély- és Kolozsvár-képeire fókuszál. Dorottya ÚJVÁRY, *Ferenc Veress, one of the Pioneers of Photography in Transylvania*, *Uncommon Culture* 5(2014), No. 9/10, 142–147. A Fényképezési Lapokról és a kolozsvári fotós életről itt írt: ÚJVÁRY Dorottya, *Amatőrök és fényképezőmozgalmak Kolozsváron – a kezdetektől a 20. század közepéig*, *Me.dok* 11 (2016)/1, 57–69.

ott néhány vállat, nyakat is rajta hagytak.”⁴ A kép közepén Sikó Miklós festő portréja látható, felette balra Mikó Imre, a tabló jobb felső sarkában pedig kolozsvári színészeket látunk, többek közt Egressy Gábor, Prielle Kornélia, Szerdahelyi Kálmán, Komáromi Alajos, Feleki Miklós, Pergő Celesztin és Gyulai Ferenc képét.⁵ Veress volt az, aki 1870-ben, a kolozsvári színház megnyitásának 50. jubileumára érkező Jókait új parókájában lefotózta. Néhány évvel később Fényképészeti Lapok címmel szaklapot indított Kolozsváron, melyet önerőből tartott fenn 1882 és 1889 között, amikor támogatás hiányában úgy döntött, hogy nem folytatja tovább.

A havonta megjelenő szakfolyóirat fő profilját és irányait az 1882 januárjában megjelent első szám beköszöntőjében határozta meg a szerkesztőség, találó felütés után:

[é]lpen olyan félve nyúltunk a tollhoz, midőn fölhívásunkat megírni akartuk, mint a fényképész apparátusához, midőn ködös és borús időben jó képet akar készíteni. Ez fél attól, hogy munkája kárba vész, mi pedig tartottunk, hogy törekvésünk támogatást, fölkarolást nem fog nyerni.⁶

A bemutatkozó írás hangsúlyozta, hogy

ezelőtt 8–10 évvel már egy budapesti s még ma is élő fényképész szintén meg akart indítani egy szakközlönyt; ki is adta az első számot, de többet nem látunk. Ennek a lapnak születésére és halálára vonatkozó körülmények latolgatása nem tartozik ide, (a krónika pedig hallgat arról, hogy mi lett az előfizetési pénzekkel) csakis azért hoztuk föl, mert többen úgy tekinték vállalatunkat, mint az első lépést. Annyi azonban tény, hogy ennek kora halála nagyon sokat elriasztott a mi vállalatunktól is.⁷

Veressék itt az 1871-ben létrejött Magyar Fényképészek Egyletére utalnak, a Goszleth István és Ketskeméthy Mihály által kezdeményezett első magyar fényképészegyesületre – melynek alapítói tagjai között volt Veress is. Az Egylet kiadott egy magyar és német kétnyelvű szakfolyóiratot, ugyancsak Fényképészeti Lapok címmel, amely azonban csupán két számot ért meg, és 1872 áprilisában megszűnt, ahogyan nem sokra rá az egyesület is.⁸ Egy évtizeddel később Veress egyik fő célja volt a hazai

⁴ KINCSES, *Levételgett ..., i. m.*, 34.

⁵ Uo. XXI.

⁶ Fényképészeti Lapok 1(1882)/1, 1.

⁷ Uo.

⁸ KINCSES, *Levételgett..., i. m.*, 58.

fényképészek országos egyesületének létrehozása „eszmecsere útján”, tehát egyfajta – akár virtuális, a lapon keresztül megvalósuló – szakmai közösség kialakítása.⁹ Ezen túl a célkitűzések közé tartozott a fényképészet új vívmányainak követése és közreadása, különböző technikákkal való kísérletezés, valamint az olyan hazai gyárak, iparok és intézetek előtérbe helyezése külföldi versenytársaikkal szemben, melyek fényképezéshez szükséges anyagokat árulnak, illetve egy szakiskola tervezete is.¹⁰

Bár a szaklap fő profilja a fotózás, fotótechnika volt, olyan érdekes kérdéseket is érintett, mint a szerzői jogi törvényjavaslat, majd törvény fényképezésre vonatkozó részei,¹¹ de többször előkerült a színház, színházi fotózás, színház és fotózás kapcsolata is. „A színházaktól is tanulunk s vettünk át egyetmást, úgy hogy ma nagyobb szerű műtermek egészen színpadiasan vannak decorálva”, írta 1883-ban az Abrudi (ál)nevű szerző.¹² Budapesti tudósítójuk arról értesít 1883-ban, hogy Jókai *Arany ember* című színművének szereplőiről a Nemzeti Színház fényképet készítettett, újévi meglepetésül a szerzőnek.¹³ Túlnyomó többségben azonban technikai kérdésekről, új módszerekről, kémiai eljárásokról értekezik a lap, de a beállítás kérdésével többször is foglalkozik, és – nem is annyira meglepő módon a D. D. álnevű szerző szerint:

[a] társadalom egyik osztályának tagjai, a színészek és színésznők, nagyon megkönnyítik a fényképész állítását s a róluk készített képek a legtöbb esetben igen szépen szoktak sikerülni. Ennek azonban nagyon természetes oka van. Mert míg ugyanis mi közönséges emberek sohasem vagy csak nagyon ritkán szoktunk olyan kritikának kitéve lenni, melyben állásunk és testünk mozdulatai alkotják a bírálat tárgyát: addig a színészeknek ez mindennapi foglalkozásuk. Mi izgatottan s néha heves szívdobogás között állunk vagy ülünk az apparátus előtt; ünnepies, komoly s gyakran erőltetett, merev és fanyar kifejezést mutatunk arcunkon, mert e szerfölött szokatlan s ritkán előforduló helyzetbe nem tudjuk beleélni magunkat. A színészeknél pedig az ilyen plastikai állás nagyon megszokott valami, föl sem veszik a fontos pillanatot, hanem egész nyugodtan váltanak komoly vagy derült arcot, mintha

⁹ Fényképészeti Lapok 1(1882)/1, 3.

¹⁰ *Uo.*, 4.

¹¹ Fényképészeti Lapok 1(1882)/12, 212; 2(1883)/1, 14–15; 4(1885)/2, 38–39.

¹² Fényképészeti Lapok 2(1883)/2, 30.

¹³ Fényképészeti Lapok 4(1885)/1, 18.

csak elemükben, a színpadon volnának, hol a közönség szeme függ alakjukon.¹⁴

Kincses Károly *A színház, a fénykép. A 200 éves magyar színjátszás és a 151 éves magyar fotográfia közös történetéből* című könyvében vázolja a színházi fényképezés kezdeteit és speciális jellegét.¹⁵ A színészportrék a reformkortól kezdődően a különböző sokszorosítható technikáknak (litográfiának, metszetnek) hála egyre inkább elterjedtek, a dagerrotíp kamera pedig újabb fordulatot jelentett. Kincses megemlíti Egressy Gábort, aki Párizsból hozott magának ilyen gépet, hogy megörökítse magát különböző szerepeiben (és bizonyos források szerint Petőfit is – azaz ő lenne a Petőfi-dagerrotípa készítője).¹⁶ Szalisznyó Lilla nemrég részletes elemzéssel követte végig ennek az állításnak a szakirodalomban való megjelenését és rögzülését, annak ellenére, hogy egyelőre nincsenek olyan források, amelyek ezt alátámasztanák – sem azt, hogy a színész Párizsban vásárolt volna kamerát, sem azt, hogy ő készítette volna a Petőfi-portrét. Szentmártoni Szabó Géza állította fel ezt a hipotézist Egressy fiának, Ákosnak a visszaemlékezései alapján, amit aztán átvettek a fotótörténészek, köztük Kincses is.¹⁷

Azonban a színészek valóban felhasználták színházi célokra a fotográfiát. Az erre a pályára készülő Rakodczay Pál az 1880-as évek közepén betért egy fővárosi fényképészhez, ahol harminc képet készíttetett harminc különböző lelkiállapotot tükröző arcáról. Ezek egy részét Bódis Mária közölte a *Színház* című folyóiratban 1997-ben.¹⁸

A dagerrotípiákat követően Kincses szerint a döntő fordulatot a vizitkártya hozta, vagyis a „látogatójegy méretű (6×10 cm) kartonra kasírozott albumin kép, verzóján leggyakrabban a fényképész nevével, műtermének címével”. Egyrészt alkalmas volt tömeges sokszorosításra – „[e]gy jobban prosperáló hazai fényképésműterem az addigi néhány száz dagerrotípiá helyett akár tíz-húszezer vizitkártya méretű képet is forgalmazott egy év

¹⁴ D. D., *Fényképészeti tapasztalatok, I. A színészek fényképei*, Fényképészeti Lapok 1(1882)/9, 143.

¹⁵ KINCSES Károly, *A színház, a fénykép. A 200 éves magyar színjátszás és a 151 éves magyar fotográfia közös történetéből*, Magyar Színházi Intézet – Országos Színház-történeti Múzeum, Budapest, 1990, 5.

¹⁶ Uo., 6.

¹⁷ SZALISZNYÓ Lilla, *A Petőfi-dagerrotípiá és az Egressy család: a szakirodalmi hagyomány és a források*, Irodalomismeret 2018/4, 35–61.

¹⁸ BÓDIS Mária, *Mimikai tanulmányok*, Színház 30(1997)/2, 41–43. Köszönöm Szalisznyó Lillának, hogy felhívta rá a figyelmem.

alatt” –, másrészt „a gyűjthető tárgyak rangjára emelte a fényképeket”,¹⁹ így ezek bekerültek az otthonokba, családi albumokba. Ugyanekkor már arra is volt példa, hogy a színházi ügynökségek egy-egy szerződés vagy betöltendő szerepkör meghirdetésekor arcképet kértek a jelentkező színészekről.²⁰

A Fényképészeti Lapok Abrudi álnevű szerzője egyik cikkében megjegyezte, hogy a „színházaktól is tanultunk s vettünk át egyetmást, úgy hogy ma nagyobb szerű műtermek egészen színpadiasan vannak decorálva”.²¹ Ez talán nem független attól, hogy amikor egy-egy színház le akart fotografálni egy színpadi jelenetet, jelmezzel, díszlettel, rendezővel vonult át a műterembe, ahol elsőként – ahogy Kincses felhívja rá a figyelmet – az adott, eredetileg mozgásban lévő jelenet az állókép esztétikájának megfelelő újrendezése volt a feladat.

A fényképezett jeleneteket, a beállításokat, pózokat a színész, a darab rendezője és a fényképész közösen állították be, melynek eredményeként egy sajátos kép jött létre, mely utal ugyan a színészre, a darabbéli szerepére, a korabeli színészi gesztuskészletre [...], de semmiképp sem tekinthető a megvalósult előadás valamiféle dokumentumának.²²

A portrék és jelenetek tehát jellemzően az üvegfalú műtermekben (esetleg a szabadban) készültek, a század utolsó harmadától azonban, a világítástechnika fejlődésével, a színpadi fotózás is megindult. Kincses szerint a világon az első színpadi fotót 1872-ben készítették, 1880-ban New Yorkban pedig már teljes színpadképet rögzítettek fényérzékeny lemezen. Egy hasonló esetről tudósított 1885-ben a Fényképészeti Lapok is, *Fényképezés villanyfénynél* címmel:

[a] sanfranciskói Baldwin-féle színházban, előadás közben, a nézőhely villanyfénynél vétetett le, hogy minden jelen volt néző belépti jegye alapján egy-egy képet kaphasson. A villanyfény három pontról sugárzott a színpadról és pedig olyan nagy hatással, hogy a nők legyezőjükkal, a férfiak pedig kalap-

¹⁹ KINCSES, *A színház...*, i. m., 10.

²⁰ L. pl. Lenhard E. ügynöksége 1870-ben, amikor egy hamburgi daltársulathoz keresett magyar dalokat előadó énekesnőt, azt kérte, hogy „a jelentkezők küldjék be fényképes arcképeiket.” *A Színpad* 1870. jan. 10., 16., idézi KINCSES, *A színház...*, i. m., 11.

²¹ *Fényképészeti Lapok* 2(1883)/2, 30.

²² KINCSES, *A színház...*, i. m., 12.

jukkal voltak kénytelenek elfödni szemüket a vakító fény hatása elől. Az el nem fődött arcok tisztán kivehetők a fényképen.²³

Magyarországon az első színpadon készült felvétel 1890-re datálható:²⁴ ez nem más, mint a hivatásos magyar színjátszás centenáriumi díszelőadásán bemutatott apoteózis utolsó jelenete. A kép metszetként átrajzolva megjelent a Vasárnapi Ujságban is „Az első magyar előadás apoteózisá”-nak végső jelenete képaláírással és a következő megjegyzéssel: „J. G.-nek a színpadon fölvetett fényképe után”.²⁵ Szalisznyó Lilla leírása alapján azt a jelenetet örökölte meg a fényképész, amikor Az úttörőkben, Váradi Antal alkalmi darabjában „a színpad elülső részén a színtársulat és a színjátszást támogató nemesek állnak, a mögöttük lévő lépcsőszerű emelvényen pedig az allegorikus alakok.”²⁶

Két évvel később, 1892-ben, az erdélyi magyar hivatásos színjátszásnak a kolozsvári színházban megtartott centenáriuma egyik kiemelt mozzanata két élőkép bemutatása volt, ezekről is készült színpadkép. A Vasárnapi Ujság közölte őket,²⁷ majd pedig bekerültek a kolozsvári centenárium után kiadott emlékkönyvbe. A kép elkészítéséhez természetesen a technikai feltételekre is szükség volt, a kolozsvári ünnepség alatt a helyi színházban először használtak villanyvilágítást, a színpadot, sőt, a színház előtti teret is Budapestről kölcsönként reflektorok segítségével világították ki. Az új világítás nemcsak a fényképezést tette lehetővé, hanem minden bizonnyal egészen újfajta vizuális élményt kínált, erről a centenáriumról tudósítók mellett a színházlátogatók is beszámoltak. Az ünnepség lejártaival az Ellenzék című napilap egy olvasója jelezte, hogy állandósítani kellene a villanyvilágítást, hiszen nemcsak olcsóbb és biztonságosabb a légszesznél, de „tisztább és szebb, tehát a közönségre nézve az előadás tetszetősebb, látványosabb: különösen képleteket lehet gyönyörűen bemutatni villanyfény mellett, mint a legutóbb is láttuk.”²⁸

²³ Fényképészeti Lapok 4(1885)/4, 82.

²⁴ Uo. 21.

²⁵ Vasárnapi Ujság 1890/45, nov. 9., 732.

²⁶ SZALISZNYÓ Lilla, „Mértéket vettem Kelemen László úrnak a lábáról”. Három alkalmi színmű a magyar színjátszás úttörőinek emlékére, Irodalomtörténet 96(2015)/3, 287, 48. láb.

²⁷ Vasárnapi Ujság 1892. nov. 27., 824.

²⁸ Ellenzék 1892. nov. 22.

Az élőképekről korábban már írtam részletesen,²⁹ most csupán egyetlen információval egészítem ki. A kolozsvári sajtóból tudjuk, hogy a centenáriumi rendező bizottság hirdetés útján keresett olyan festményt, amely Zrínyi kirohanását ábrázolja.³⁰ Arról viszont már nem írnak, hogy rendelkezett-e Kolozsvár valamely lakosa ilyen Zrínyi-képpel, és ha igen, milyen volt az ikonográfiája. Azt viszont valószínűsíthetjük, hogy az eskü-jelenethez rendelkeztek ilyennel. Papp Júlia *„Végy társadnak a harcza...” A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben* című tanulmányában ismerteti Rohn Alajos *Zrínyi esküje* című, Vízkelety Béla festménye nyomán készített litográfiáját, „mely az 1860. április 3-án a pesti Nemzeti Színházban a horvátországi éhínségben szenvedők javára a hazai arisztokrácia által rendezett jótékonyági előadás egyik – Körner Zrínyi-drámája nyomán beállított – élőképet örökítette meg”.³¹ Ez lehetett a kolozsvári jelenet élőképe, a hasonlóság ugyanis (ahogy ezt Papp is írja) valóban nagyon erős. A Rohn-féle *Zrínyi esküje* színnyomatú műlapot az előfizetési felhívások úgy hirdetik, hogy „egészen hiven a színpadi ábrázolás szerint készül”, több mint 30 főrendű hazafi és honleány arcképével, Simonyi Antal fényképész portréfotóinak felhasználásával.³² A *Zrínyi kirohanása* élőképnek tehát nem találtam meg az ikonográfiai előzményét, azt azonban feltételezhetjük, hogy az 1860-as esküjelenetet ábrázoló litográfiát ismerték a szervezők, akár valamelyikük birtokában is lehetett egy példány. Ez egyben a médiumváltásokra és a médiumok közötti párbeszédre is kiváló példa: színpadi élőképből (műtermi) fényképek alapján készített festmény és litográfia, majd újra színpadi élőkép, végül pedig fotográfia lett.

A centenáriumi *Emlékkönyv* képei

A színházi centenáriumi egyik összegző és lezáró (illetve nem utolsósorban megvásárolható, hazavihető) terméke – ahogy ez írói centenáriumok

²⁹ SZABÓ-REZNEK Eszter, *Az arisztokrácia önreprezentációja az erdélyi hivatásos színjátszás centenáriumi ünnepein*, Korall 69(2017), 46–67.

³⁰ Ellenzék 1892. okt. 12.

³¹ PAPP Júlia, *„Végy társadnak a harcza...” A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben*, Művészettörténeti Értesítő 66(2017)/1, 35–51.

³² Ld. pl. Nefejejs 1860. márc. 13.

esetében is szokás volt³³ – az 1893-ban gazdag képanyaggal kiadott, Hegyesy Vilmos által szerkesztett *Emlékkönyv az erdélyi magyar színészet száz éves jubileuma alkalmából* című kiadvány. A kötetben van a színjátszás és színház történetét áttekintő tanulmány, valamint az ünnep szervezését és egyes mozzanatait összefoglaló írás is. Mindehhez – a retrospektív elbeszélésen túl – nem fűz új értelmezéseket, inkább csupán rendszerezi az eseményeket, információkat. Sorra számbaveszi és röviden leírja az egyes mozzanatokot az emléktáblától az előképeken át a jelentősebb résztvevőig. Éppen úgy, ahogy az ünnepségről tudósító napisajtóban, az *Emlékkönyvben* is az intézménytörténetnek egy hangsúlyozottabb gazdaságtörténeti aspektusa kerül előtérbe – azaz az intézmény támogatásának története, vezetésének stratégiái. Mivel a centenárium szervezőinek nem volt rejtett szándéka a színház stabilitásának megvalósítása, ami ebben az esetben a teljes állami kezelésbe vételt jelentette, érthető a gazdasági vonatkozások kidomborítása. Az *Emlékkönyvben* is közlik a centenárium alatt érkezett adományokat, de az ekkor aktuálissá vált állami kezelés irányába tett lépésekről is írnak, a *Zárszóban* pedig, mindezt megerősítő gesztussal, felsorolják a kolozsvári színjátszás és színház legfontosabb támogatóit a kezdetektől 1892-ig; a kronológiát csupán az bontja meg, hogy az első, kiemelt helyen I. Ferencz József szerepel – ennek okáról lennebb esik részletesebben szó. A támogatók egy része nemcsak szövegszerűen jelenik meg a kötetben, hanem portréik is láthatók.

Az album vizuális anyagának legnagyobb része nem Veress – bár ekkor még élt –, hanem a szintén kolozsvári Dunky fivérek műtermében készült, amiket aztán Budapesten sokszorosítottak ún. fénynyomatú technikával, Divald Károly fiainak fényképészeti műintézetében.³⁴ A kolozsvári centenárium idején mind a sajtó beszédmódjára, mind az ünnepi beszédekre jellemző volt a múlt és jelen közötti ingázás, az idősíkok váltakozása, vagy esetenként éppen összemosása. A diszkurzív szinten túl a

³³ Lásd például a magyar írói centenáriumok előképeinek tekinthető Kazinczy-ünnepség után kiadott könyvet: *Akadémiai Emlékkönyv a Kazinczy Ferenc születése évszázados ünnepéről*, Pest, MTA kiadása, Emich Gusztáv nyomtatása, 1859.

³⁴ Kolozsvári Állami Levéltár/Arhivele Naționale direcția județeană Cluj (a továbbiakban KÁL), Fond 313: Magyar színház, fasc. 196, ff. 2. és 6. A könyvre való előfizetési felhívásban kezdetben 1,20 forintban szabták meg az árát, később azonban rájöttek, hogy az előállítás költségeinek fedezéséhez ez túl kevés, és felemelték 1,50 forintra. Néhány gazdasági adat: nagyjából 450 előfizetője volt, a kolozsvári fényképészek, Dunkyék számlája 110 forint volt, míg Divald Károlynak 499,51 forintot kellett fizetni. Uo., ff. 44.